

Ո Ի Տ Ի

(Շար. ՏԵ՛Ա «Բազմավեպ», 1991, քիւ 3-4 էջ 403-417)

ԳԱՐԴՄԱՆ

59. Յանուն Գարդմանայ ճանաչի այժմ վիճակ փոքր, յարեւմտից ունելով զղեռ տեղագրեալ լեռնակողմանս Խոչֆարայ, ի հիւսիսոյ զՇէմքոր, յարեւելից զԿուր, եւ ի հարաւոյ զկողմանս Գանձակայ: Հըռչակեալ էր յոյժ ի հնումն Գարդման գաւառն յՈւտիոյ, ընդարձակեալ տարածեալ յաջմէ Կուրայ ցԱրցախական լերինս, վասն որոյ եւ զիշխանացն Սիւնեաց (Վահան եւ Վասակ) Յոհաննէս կաթողիկոս ասէ. «ըաղարէին յանձաւախիտ ամրոցս մայրեացն Գարդմանայ եւ Արցախայ»¹⁴⁶, յինքեան գրաւելով զարեւելեայ կողմանս յոլովից նախանշակեալ վիճակացս եւ զԳանձակայ մասին: Նախապատիւ եղեալ եւ ի գաւառս աշխարհի իւրոյ, մինչեւ բնակչաց կողմանցն առանձինն անուանել ազգ Գարդմանցիք, նախահայր ունելով իւրեանց զԱռանն Սիսակեան զկողմնակալն արեւելից ի Վաղարշակայ հաստատեալ ըստ Խորոնեցւոյն, կամ յանուն միոյ յորդուցն եւ կամ ի Գարդ եւ ման բառից ածանցեալ, յետոյն նշանակելով՝ մարդ: Քանզի եւ ի յոքնական անուն կոչէ ուրեմն Կորիւն զազգն Գարդմանից¹⁴⁷, եւ Բուզանդ՝ Գարդմանաց - ձոր¹⁴⁸. բայց ոչ ի Քարթլաւսեանն Կարտապանայ, որպէս բանասէր ոմն Գաղղիացի (Պրուէ) համարի, զի սորա բաժին ժառանգութեան ոչ ձգէր զայսկողմն: Բայց որպէս զՈւտիացւոց երկրէն ասացաք՝ հարկ է թէ եւ երկիրն Գարդմանայ բնակեալ էր ի նախնեաց Աղուանից կամ Սիսակեանց, յորոց վերայ տոհմն առանեանն Գարդմանայ նախաձեռնեաց, որ եւ յառաջագոյն գտեալ քան զհարազատ տոհմակիցսն նախապատիւ լինէր յՈւտի, վասն որոյ եւ ստէպ յիշին իշխանք Գարդմանայ, եւ երբեմն յայս անուն ճանաչին իշխանապետք Աղուանից:

146. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂԱՍ., էջ 288:

147. Հմմտ. ԿՈՐԻՒՆ, էջ 72:

148. Հմմտ. Փ. ԲՈՒՋԱՆԴԱՅԻ, էջ 56:

Ի՞նչ եւ Ե դարու յիշին իշխանք եւ տեարք Գարդմանայ ընդ աւազագոյնս ի Հայոց, զորօրինակ Հօր Մարդպետի եւ իշխանին Գարդմանայ իբրեւ զխաւորաց ժԲ իշխանացն՝ յանձնեալ էր Շահակ կաթողիկոս յերթալն ի ձեռնադրութիւն ի Կեսարիա, յառաջ քան զսուրբ Ներսէս: Առ երկրորդ Արշակաւ տէրն Գարդմանայ, որ եւ Գարդմանայ Ձոր կոչի յաճախ, ապստամբեաց ի նմանէ եւ նուաճեցաւ ի Մուշեղայ: Յելս Դ դարու յիշի Պերոզ իշխան՝ մանկագոյն սննդակից Արշակայ Գ., որ հաւատարիմ եկաց առ նմա, ի հատուածել այլոց յողովից իշխանաց առ Սոսրով Գ.: Առ Շապհով Պարսկաւ, որ յետ Սոսրովայ եկաց առ վայր մի թագաւոր Հայոց, յիշի «Սոսրով ոմն նախարար Գարդմանայ»¹⁴⁹, որոյ ոչ ալն ածեալ յարքայէն ի խնդոյս ուրեմն եւ հրամայեալ ի նմանէ ի դիպահոյ կալ, «նա ի վաղահաւուռն հաստատեալ զաջըն... յիւր տունն անցեալ զնայր, եւ ոչ ոք, ի սպասաւորացն արքունի համարձակեաց արկանել ի նա ձեռն՝ յառաջագոյն գիտելով զգործ առնն»¹⁵⁰: Ի գահնամակին Ս. Սահակայ, տէրն Գարդմանայ ԻԳ կարգի իշխանս Հայոց¹⁵¹: Առ նովաւ յիշի իշխանն Սուրբ, առ որ սուրբն Մեսրոպայ եկն ի Գարդմանայ-ձոր, եւ զմնացորդ հեթանոսական աղանդոց երկրին եքարձ՝ վարդապետելով զսուրբ օրէնս «հանդերձ վերջստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանայ, որում անուն էր Սուրբ»¹⁵²: Յիշի Սուրբ եւ ի ժողովին Վաչագանայ յԱղուանս, թերեւս թոռն միւսոյն, այլ իշխան Գարդմանայ անուանի անդ Վարդան ոմն քաջ, որ եւ նախապատիւ ի ժողովեալսն¹⁵³:

60. Ի վերջ կոյս Զ դարու նոր զարմ Պարսիկ պայազատեաց ի Գարդման, քանզի ի թագաւորել Սոսրովու վերջնոյ արքայի՝ Միհր ոմն յազգականաց նորա հատուածեալ 30.000 տամբք եկն յԱղուանս, եւ ի յղել առ նա Սոսրովու հրովարտակ հաշտութեան, Միհր, որ եւ Միհրան, ժամանեալ էր «ի ստորոտ Գարդմանայ գաւառի, զոր առեալ ընթերցաւ եւ լի եղեւ ուրախութեամբ, եւ տեսեալ զբարեւաւորութիւն աշխարհին՝ հաճեցաւ ի նմա լինել բնաբար, եւ շինեաց յիւր անուն քաղաք մի, կոչելով զնա Միհր-աւան: Իսկ ի գալ զարնանային աւուրցն՝ ելանէ ի վերկոյս Գարդման գաւառի, դաւով առ ինքն կոչէ ի գլխաւորացն արս երկոտասան, զորս բառնայ եւ տիրէ աշխարհին: Ապա յետ բազում ժամանակի խաղաղական կենօք վճարի ի կենցաղոյս Միհր, եւ լինի սորա որդի Արմայէլ, որ ծնաւ զՎարդ, Վարդ ծնանի զքաջն Վարդան, որ շինեաց զԲերդն Գարդմանայ գերիս ամս, եւ նենգեալ ի

149. Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, էջ 331-332:

150. Ամդ:

151. Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի, էջ 33:

152. Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, էջ 340:

153. Հմմտ. ԿՂԿՏ., էջ 171:

սիրտ՝ զնախնական ազգն Հայկազնեաց՝ զԱռանշահիկս... Կոչէ ապա ի սէր իմն եւ հաց կորստեան գործեալ նմա տայր ի ճաշի անդ՝ արեամբ իւրեանց, զլխատումն արանց վաթսնից, միայն թողոյր ի նոցանէ զփեսայացեալն իւրում ազգին Զառմիհր Առանշահիկն: Այսպէս եղեւ նոցա տիրել աշխարհիս աղուանից...: (Սորա թոռն) Վարազ Գրիգոր՝ առաջին իշխանն Աղուանից, որ ա՛ռ զմկրտութիւն ի Վիրոյէ Աղուանից կաթողիկոս¹⁵⁴: Այս Վիրոյ կաթողիկոս «խնդրեաց ի Ոսորո վայ արքայէ՝ գրել պատիւս՝ Գարդմանայ տէր եւ իշխան Աղուանից ի վերայ թղթոյ առ կուսակալս աշխարհիս, զորս եւ դեռ եւս գրեն»¹⁵⁵: Եւ քաջ յայտ առնեն բանքս զնախապատուութիւն Գարդմանայ յաշխարհին Աղուանից, զի տոհմն Միհրական յինքն հանեալ էր զարքայաշուք պատիւ իշխանութեան Առանայ: Եւ Հերակլ կայսր ի գրելն առ քաջն Զուանշիր որդի Վարազ Գրիգորի՝ զանուն Գարդմանայ նախ առաջին դնէր քան զամենայն պատուոյ նորա կոչմունս. «Քեզ Տեառն Զուանշիրի Գարդմանայ տեառն եւ Աղուանից իշխանի ապիհի - պատ եւ պոռտոն - պատրիկ, եւ արեւելից կուսակալ»¹⁵⁶: Զարմ սորա տիրեաց Աղուանից եւ Գարդմանայ դարս երկուս, յետ որոց առանձինն իշխանօք վարեալ թուի գաւառս առ փոքր ժամանակ, յորում Կտրիճ ոմն էր իշխող առ Բուղայիւ, յորմէ եւ ձերբակալն եղեւ: Ընդ հուպ պայազատեալ Սիսակեանն զարմ Սահլեան իշխանաց, Սահակ Սեւադայ յաւուրս Սմբատայ Ա. «առ հասարակ տիրեաց Գարդմանայ եւ Քօստի Փառնեայ գաւառաց»¹⁵⁷: Յետ այնորիկ զանցս Աղուանից կրեաց Գարդման ի սպառել եւ այսր արքայաշուք տոհմի: Էր Գարդմանայ առանձին եպիսկոպոս, որպէս յիշին՝ յաւուրս Եզրի Ստեփանոս ոմն, որ գնաց առ նա եւ միաբանեցաւ ի վարդապետութեան: Յետ նորա Տէր Ներսէս, որ եղեւ կաթողիկոս Աղուանից՝ առ Եղիայիւ Հայոց կաթողիկոսաւ: Տէր Թէոդորոս՝ որ եղեւ կաթողիկոս յելս Ը դարու: Տէր Գաբիկ, որ եկաց կաթողիկոս ի կէս Ժ դարու: Տէր Պետրոս, որ եկաց կաթողիկոս յառաջին կէս ԺԱ դարու: ՅԺԳ դարու՝ Յովհաննէս Տուեցին արքեպիսկոպոս էր ե՛ւ Գարդմանայ ե՛ւ Շամբորայ: Յառաջ քան զսոսա, առ Աբրահամաւ կաթողիկոսիւ, յելս Զ դարու, պատկերամարտք ոմանք խոյս տուեալ ի Հայոց, եկին ի կողմանս Գարդմանոյ եւ սկսան պղտորել գերկիրն մոլար վարդապետութեամբ. վասն որոյ Գարդմանայ Տեառն կայեալ զնոսա՝ առաքեաց առ հայրապետն Հայոց: Հնազոյն եւս յիշատակ եկեղեցական է Գարդմանայ վանացն, զոր Ղազար Փարպեցի յիշէ յառ Վահան

154. ԱՌՊ, էջ 171-2:

155. ԱՌՊ, էջ 343:

156. ԱՌՊ, էջ 182:

157. ԱՌՊ, էջ 341:

թղթին, եւ զայր մի Ակիթ անուն եկեալ անտի առ ինքն ի վանս Վարչապատու (յէջմիածին)¹⁵⁸:

61. Միւր-աւան քաղաք, զոր շինեաց Միհրանն Պարսիկ ի վերջ Զ դարու առ ստորոտով Գարդման գաւառի, թուի մերձ լինել Գարդման կամ Քարդման աւանի, ուր թոռնորդի նորա Վարդան շինեաց զբերդն, որ յետոյ եւ այժմ կոչի Քրթմանիկ կամ Քարթմանիկ, հանդերձ վիճակաւն, եւ կայ ի ձախմէ Խոչքարայ: Յառաջ քան զբերդն՝ հարկ է թէ կայր աւանն նոյնանուն: Զուանչէր շինեաց եկեղեցի վայելչափառ ի բերդին՝ վասն մասին Սրբոյ Խաչին, զոր խնդրեաց եւ ընկալաւ ի Հերակլէ կայսերն՝ յընդառաջելն նմա յԱտրպատական «եւ ծախս մեծամեծս արարեալ, եւ դեղազեղիչս ի գործ արկեալ, նկարեաց ի դմբեթէն մինչեւ ցբարաւորս դրանն պետաղանիւթ կերպասագործեալ, եւ զգուռն սենեկին զլոյսն տրեղեցեաց ունողին, արծաթապատ հրաման տայր քանդակել: Եւ յայսմ վերայ իբրեւ լերամբ ողջոյն հաւատարիմ խորհրդով, տիրասէր առ Թագաւորն հարաւոյ զինքն ցուցանէր մեծավայելուչն Զուանչէր»¹⁵⁹: Եւ յաւարտել շինուածոյն, յամի իբրեւ 633, ի 11 Արաց ամսոյ, արար նաւակատիս մեծ, եւ հանգոյց ի նմա զփայտն կենարար:

Յամին 854 Բուղա եկեալ «ի գաւառն Գարդմանայ եւ պատնէշ պաշարումն շուրջ զԳարդման բերդիւ եղեալ ըմբռնէ անտի եւ զիշխանն Գարդմանայ զԿտրիճն»: Ի սկիզբն ժ դարու, Աշոտ երկաթ՝ ձերբակալ արարեալ զՍահակ զաներ իւր, «եւ ապա զամրոցն առ հասարակ զԳարդմանայ յինքն գրաւեալ, եւ բովանդակ զաշխարհն յիւր անունն նուաճեալ հնազանդէր»¹⁶⁰: Ի բռնանալ Պարսից ի վերայ աշխարհիս, ի բուռն արկին եւ զԳարդման, զոր Զաքարէ եւ Իւանէ Թափեցին, եւ ապա Թաթարք յարձակեցան եւ ի վերայ նորին ընդ այլոց բերդորէից, զի նստէր եւ ի սմա իշխան առանձին: Այլ ոչ յիշի զի՞նչ յետ այնորիկ էանց ընդ Գարդման, որ այժմս ամայի է, թէպէտ եւ աւերակք եկեղեցեաց եւ վանորայից յուղվը զնովաւ: Յեկեղեցուջ նորին ասին լինել դամբանք եօթն եղբարց Կանեւմանեանց արձանագրաւ հանդերձ, որոց երիցագոյնն Նարաման ասեն զԳարդման շինեալ է: Եւ զի ասեն զսոսա եկս ի Պարսից 30.000 տամբք, ի դէպ գայ աւանդութիւնն պատմութեան Կաղանկատեցոյն, որ նոյնքան բազմութեամբ ասէ եկեալ զՄիհր: Այլ խառն իմն եւ չփոթ թուին զրոյցքն, զի եւ ի Մամ-եւ-կոն եղբարըս նախահարս Մամիկոնէից ձգին կարծիքն, նոյն գոլով եւ անուանն Կան-եւ-ման եղբարց երկուց, որոց որդիք էին եօթանեքին եղբարքն,

158. Հմտ. Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ, էջ 196:

159. ԿՂԿՏ., էջ 196:

160. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂԱ., էջ 391:

եւ թերեւս այսր նախ եկին Կոնն եւ Մամն ի Պարսից իբր 300ովք ամօք յառաջ քան զՄիհր, եւ աստի անցին յարեւմուտս Հայոց առ Տրդատ եւ ժառանգեցին զՏարօն: Զի եւ ոմն ծանօթ վայրացս այսպէս Մամիկոն-եանս կարծէ զսոսա, բայց դարձեալ չփոթեն զգործս նախնեաց զարմին ընդ սերնդոյն յօ՛ւ դարուն կացելոց, յետնոցս ընծայելով եւ զչինու-թիւնս բերդորէից: Սոքա են որդիքն Կէնտէմանայ՝ յիշեալք յԱրաբացի պատմչէն, որոց ծագումն այսպէս անյայտ, խնդրէ քննութիւն արժա-նի, որպէս եւ Համօրէն վիճակն Գարդմանայ: Ի յետին դարս ոչ յիշա-տակի քաղաքաւանս այս, այլ ի յիշատակարանի ուրեմն Գրոց, յամին 1699, կոչի Գարդման գեօղ յերկիրն Գանձայ, եւ եկեղեցիք նորա Սուրբ Գրիգոր եւ Սուրբ Սիմէոն:

62. Ոչ դիրք Գարդմանայ նշանակին յաշխարհացոյցս եւ ոչ շէնք բազմաթիւք ի վիճակի նորա, այսինքն յեզերս Խոջեարայ մինչեւ ի Կուր, այլ միայն յահեկէն Ալապաշտ գեօղք կրկին, Գարաճա-Ամէրիլ, Գափամիլ, եւ յաջմէն Զիադլը, Զարվատար, Քատէլի: Ի ստորեւ սոցս յափունս Կուրայ են պարք բլրոց եւ մացառք:

Ի մերազնեայց Պ.Պ յիշէ մերձ ի Գարդման զուխտատեղին Սը-պիլ-Բօն, թերեւս Ս. Գրիգոր, Ատիշէն աւերակ գիւղ, Յարեւան ուխ-տատեղի, Նալադուշ՝ սարավայր, Թօփանց՝ աւեր, Գապագ-Յէփի՝ գեղեցիկ եւ կանգուն եկեղեցեաւ, Արփա-տէրէ՝ ի լերանցամէջս:

Ի ստէպ ասպատակէ Լեկաց եւ ի պատերազմաց Գանձակայ՝ թուի ամայացեալ կողմանցս, եւ վաղ ուրեմն բարձեալ Գարդմանայ եւ ընդ Գանձակայ խառնեալ: Բայց ոչ միայն քաղաքական սահմանակարգու-թիւնքս մեզ անծանօթք, այլ երկբայելի եւ գետոյն իսկ Խոջեարայ յանդումն, որ թէպէտ եւ յաշխարհացոյցս Ռուսաց ի Կուր բերանացեալ գծի, որպէս եւ այլքն, այլ ո՛չ Նսայի կաթողիկոս եւ ո՛չ Զալալեանն՝ որ տան զտեղեացս նկարագիր՝ ոչ յիշեն զսա ընդ գլխաւոր գետս, եւ ա՛յլ ոմն ի Շամբոր ասէ անկանել զսա, եւ յաշխարհացուցի Մոնղիթհայ բնաւ եւ նշանակի իսկ ոչ գետս, յորում մեծապէս սխալէ նա, այլ մերս տարակուսանաց յաւելու իմն իրաւունս: Նսայի կաթողիկոս երկիցս ի պատմութեան իւրում թուէ զվիճակս եւ զգետս գաւառացս՝ չորս միայն. «նաեւ չորս գետն Գանջապասանու, այսինքն՝ Շամբօն, Գան-ջապասան, Ոսկանապատուճորն եւ Քուրոքպասոն»¹⁶¹, իսկ զգետս ըզ-այս՝ իբրեւ օժանդակ մի յիշէ ի պատմելն զերկրորդ գալուստ Վախ-տանգայ ի վերայ Գանձակայ, յամին 1722. «քանզի եւ թագաւորն Վախտանգ բանակեալ էր յայն կողմն քաղաքին ի վերայ ջրոյն որ Ղօչղարի գետ եւ Ղարա արխ ասեմ»¹⁶²: Եւ զի Շամբոր ի Ղարա-Արխայ

161. ԶԱԼԱԼԵԱՆ Ս., Ամդ, էջ 24:

162. Ամդ, էջ 48:

Բղխէ, վաճառ այն թերեւս զնոյն անուն տային եւ սմա իբրու օժանդակի եթէ իցէն արդարեւ:

63. Արդ թողեալ զայս ի քննողս վայրացն, ի մէջ ածցուք զպատմեալն ի կաթողիկոսէն Յսայեայ, որ եւ իրացն ականատես եւ գործակից իսկ էր, որոյ ինքնին երթեալ առ թագաւորն Վախտանգ, եւ նորին հրամանաւ եւ ի ձեռն չորից Հայ զօրավարաց խմբեալ եւ մարզեալ 10.000 արս սպառազէնս ի հայ մանկանց Արցախոյ եւ Գարապաղու, վտարանջել ի Պարսից խորհելով, ի գալ հասանել Վախտանգայ ի նշանակեալ տեղի գետափանցդ՝ ընդառաջ ելանէին նմա: «Եւ ի Մերձենալ բանակի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդառաջ լինել մերայնոցն իբրեւ ողջամբ ընդունել զնոսա: Եւ այսպէս մեծաւ չքով Հանդիպեալ միմեանց երկուց կողմանց զօրացն, եւ իբրեւ զօրէն պատերազմի ռազմ կարգեալ ճակատ առ ճակատ, եւ քաջամարտիկ մանկունք մերոցս դիմացս յառաջ խաղացեալ ճախր առեալ քաջընթաց երիվարօք, եւ զինակազմ զրահիւք պարէին յանդիման ճակատուն: Եւ ի ձայնէ հրացանացն որոտայր եւ թնդայր վայրն այն, եւ փոշեխառն ծովս նորին, իբրեւ զկայծակնափայլ ամպ արգել զճառագայթս արեւ-¹⁶³ գականն՝ մինչ զի զմիմեանս հազիւ տեսանէաք: Եւ այսպիսի խրախուժեամբ հասեալ իջաք մերձ առ բանակի նոցին, զոր տեսեալ Վախտանկին այսպիսի յառաջդիմութիւն մերայնոցս՝ ցնծացաւ ի հոգի եւ ի մարմին իւր: Եւ նոյնժամայն յղեալ կոչեաց առ ինքն զմեզ եւ զգլուխ կարգեալ տղայսն եւ զմէլիքսն, եւ յորդորական բանիւ յուսադրեաց եւ զօրացոյց ասելով. Այսուհետեւ զօրասլիք եւ քաջ լերուք իբրեւ յորդիս զօրութեան, եւ յուստեքէ եւ յումեքէ մի՛ երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան Քրիստոնէից: Եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ եւ յոյժ շնորհակալ եղեւ ի մէնջ: Եւ ի վաղիւն զամենեսեան զգլխաւորսն խիլայեաց՝ եւ այսպէս մնացաք առ նմա զաւուրս իբրեւ քսան եւ հինգ»¹⁶³: Յետ որոց հարկ եղեւ Վախտանգայ դառնալ ի Վիրս, եւ Հայոց ցրուիլ:

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՅՐՈՒՄ - ՏԱՆՁԻՔ

64. Զմնացեալն մասն յԱյրում գաւառէ ի տեղագրելն հաճոյ թուեցաւ մեզ անուանել Հարաւայիմ այրում, որպէս եւ էն իսկ ստուգիւ, այլ ոչ լսի այսու կոչմամբ, եւ ոչ գտեալ զառ ի նախնեացն կոչումն կամ թէ ընտրել ոչ կարացեալ, քանզի բազում անուանք գաւառաց եւ կողմանց եւ երկրի գտանին ի գիրս եւ յարձանս՝ ի դէպ եկեալք հիւսիսակող-

163. ՀԱՍԱՆ ԶԱԼԱԼԵԱՆ ԵՍԱՅԻ ԿԹՂՍ., Պատմութիւն համառօտ Աղուամից երկրի, Երուսաղէմ, 1868, էջ 48-49:

ման Արցախոյ եւ այսց վայրաց, յորոց հարեանցի յիշատակութենէ ոչ բաւեմք գտակաւ ի վերայ կալ տեղեացն, եւ եթէ տուեալ իցէ երկբայութեամբ պատշաճեցուցանել զմի յայնցանէ՝ մեզ ի ճաշ թուին Տաւնիք, եւ զվասն էրն ընդ հուպ ասասցուք:

Երկիրս այս պարագրի ի հիւսիսոյ խոչբար լերին բազկաւ, յայլոց կողմանց բնիկ սահմանօք գաւառին Այրումեայ նախագրելովք: Երկու ձորահովիտք են ի նմա, արեւմտակողմանք, Գաւջայու եւ Կուրակայ: Գետն Կաւմա, որ է Գանձակ, բոխէ յԱլթուն լեռնէ եւ յայլոց ոստոց Գունկուրայ լերին բարձու՝ 10.300 ոտս: Կուրակ կամ Գունակ-չայ ի բարձուէն Մուռայ կամ Մուրով՝ 11540՝. սա ձեւէ զհարաւակողմն երկոցուն գաւառացն կամ զհիւսիսի Գարապաղ աշխարհի, վասն որոյ եւ յԱրցախ տեղագրի յայն կողմն, այսինքն անհաշիւ: Ընդ մէջ երկոցուն գետոցս ձգի բազուկ Սարիալ լերին, որով հովիտքն անջրպետին: Դիրքն բարձրաւանդակք եւ յարակցութիւն ըստ բնականին Փոփառատ լեռանց խոչբարայ, եւ ըստ քաղաքականին՝ աշխարհաց Սիւնեաց, Արցախոյ եւ Ուտիոյ, ոչ աննշան վիճակ տան գուշակել զսա, այլ եւ քաջի հետազոտութեան արժան: Եթէ անդր քան ըզ-Կուրակ անցանէր սահմանն Արցախոյ՝ ի դէպ է զսա կարծել մասն Բերձոր կամ Բերդաձոր գաւառի նորին:

Իսկ Տանձիք՝ վասն այն թուեցաւ մեզ ասել, զի ի վերնակողմանս աստ Արցախոյ ցուցանեն ընդ աղօտ պատմիչք՝ երկիր մի յայս անուն: Մխիթար Գոշ ասէ ի կէս ԺԲ դարու Ջալեայ իշխանի Գանձակայ յարձակեալ ի վերայ խաչենոյ, Տանձեաց եւ Աղախոյ¹⁶⁴ (միւս եւս երկիր անծանօթ): Վարդան¹⁶⁵ վասն Փատլընոյ, որ էառն զՇամիրամաբերդ եւ զԳանձակ, ասէ կոչել առ ինքն եւ զգազիկ, զտէրն Տաւնեաց, զայլն սպանեալ եւ զերկիրն կորզեալ, եւ ցուցանէ այս մերձաւորութիւն վայրաց: Եւ երիցագոյն քան զնոսա՝ պատմիչ Կաղանկատուեցին¹⁶⁶ յառաջ բերէ զուրուսն միանձին բան, որ յերկրէն Գեղամայ գայ յԱրցախ ի Յղերկս գիւղ, եւ ընտանեայ այլոյ ումեմըն միանձին՝ մերձ նմին վայրի եղելոյ ի Տանձեաց, առ որ յերուսաղէմ գոլով՝ տայ նշխարս սրբոց Հոռոմալիւնեցի ոմն, եւ ասէ՝ Տա՛ր յերկիր մեր եւն: Եւ յամենայնէ յասմանէ երեւի նախ՝ մերձաւորութիւն Գեղամայ եւ Յղերկսի եւ Տանձեաց, եւ երկրորդ՝ մերձաւորութիւն երկրի Տանձեցւոյն եւ Հոռոմալիւնեցւոյն. եւ զի սորա վայր յայտնի է առ Շամբորաւ, ապա մերձ նմին կարծին եւ Տանձիք: Առ որ միւս եւս փաստ յաւելու տեղի յանուն Տանձի ի նոյն կողմանս:

164. Հմմտ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ (ԿԿԿՏ.), էջ 353:

165. Հմմտ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 100:

166. Հմմտ. ԿԿԿՏ., էջ 280-281:

65. Քանզի Պ. Պ զվայրօքն գրէ զՏանձափարախ փոքր կամ զԱրքի - Տանձուտ զհւղ, այժմ ի Մալեաքան Ռուսաց բնակեալ: Զնոյն ասէ կոչել եւ Լեղանի, յոր անուն եկեղեցի կամ վանք լսի ի յիշատակարանի գրելոյ յամին 1641. «Ի գաւառիս Գանձակայ, ընդ հովանեաւ Լեղանի սուրբ Աստուածածնիս եւ արհիական աթոռիս, եւ յառաջնորդութեան իմոյ Ստեփանոս եպիսկոպոսիս սուրբ ուխտիս»¹⁶⁷: Նոյն Վարդապետ ի սոյն կողմանս Այրումայ կամ եւս ի վեր ի հիւսիսի թուէ զաւերակ գեօղս Խունիս, Քեօշէր, Մոկոշան, Այիթալա, զորոց զրից ստուգել ոչ ունեմ ասել, վասն եւ ոչ միոյ յայդցանէ գտանելոյ ի տախտակս, յորս նշանակին միայն ի ձորահովտիս աստ Գանձակ գետոյ յահեկէ նորին Սուռհապատ, զոր էրմոլոֆ զօրավար հիմենաց ի զօրանիստս, այլ այժմ անկելանոց միայն փոքր կայ անդ: Սահմանքն ծառախիտք են. աստի 20 վերստ է ի Գանձակ:

Ի հիւսիսոյ նորա ի ստորոտս Խոչքար լեւանց կայ Մրգուկ կամ Մրգկան գեօղ, 40 Հայ տամբք, եւ քարաշէն կամարակապ եկեղեցեաւ յանուն Հրեշտակապետաց: Հուպ նմին է մենաստան նուիրեալ Տիրամօր Քարխանի կամ Քերխանայի կոչեցեալ, սաքաշէն եկեղեցեաւ եւ զանգակատամբ: Իսկ ի վերին հովտին Կուրակ գետոյ, որոյ հին անունն անծանօթ մնայ, նշանակին վերագոյն յարեւմուտս յահեկէն Աւկեմէ, ի նստորոտս Սարիալայ, Գարապուլագ յաջմէն, հանդէպ որոյ դարձեալ յահեկէ Զայ - Քէմտ, որ է Գետաշէն ըստ Հայոց, գլխաւոր գիւղորայիցն, յոր յանգի ճանապարհ մի ի Գանձակայ անցեալ ընդ Հէլլէնտորֆ: Բարեբեր են սահմանք գեղջս, յորում կայ աւերակ եկեղեցի մեծ, եւ ի վերոյ այլ եկեղեցի սաքաշէն, յորում պահի աջ սրբոյ առաքելոյն Նղիշէի, եւ ի պահարանին գրեալ է. «Ոսկան եպիսկոպոս ետու կազմել զաջ սուրբ առաքելոյն Նղիշէի, ի թուին Հայոց ՌԿԸ» (1619): Անդ պահի եւ անուանի խաչն Հաթերքոյ նշան:

ԳԱՆՁԱԿ - ՇԱԿԱՇԷՆ

66. Բնիկ Գանձակ վիճակն սահմանի՝ ի հիւսիսոյ Գարդմանաւ, յարեւմտից Խոչքարիւ եւ լեւամբք Սարիալայ, ի հարաւոյ Կուրակ գետով եւ յելից Կուր գետով եւ Սամուխ վիճակաւ փոքու: Երկիր դաշտային է Գանձակ, յարեւմտեան եւ յարեւելեան եզերսն միայն ունելով բարձունս գետն Գանձակայ որ կոչի Կէմեւ - սու կամ Կէմեւ - պասան ստուարացեալ մանուկք վտակօք իջանէ ի հարաւային Այրումայ եւ անցեալ ընդ քաղաքն եւ ընդ կամրջովք՝ խաղայ ի Կուր, մերձ ի քա-

167. 1641ին օրինակուած աւետարանի մը յիշատակարանն է, որ Ալիշան օրինակած է իր «Հայկարան Ը»ի մէջ, էջ 1109: Այս յիշատակարանը Ալիշան բերել տուած է Սեւանի վանքի ձեռագիրներէն, որովհետեւ նշած է լուսանցքի վրայ՝ «Աւետ. ի Սեւան»:

ղաքն ընդունելով ջուր դառնահամ եւ սեւագոյն, որով եւ անըմբոն է յարբումն, յոյր սակս քաղաքացիք ջանիւք տոհմի Համասփիւռեանց Հայոց՝ ածեալ են ա՛յլ ջուր ըմպելի:

Բարեբեր եւ զուարճալի է Գանձակայ երկիրն, մանաւանդ սահմանք քաղաքին Գանձակայ: Ընտիր է մետաքս նորին եւ տորոն, գինի եւ նուռն եւ թուզ եւ այլ պտուղք, յոր սակս եւ անուանի ի հնուց հետէ, եւ մի յիշխանանիստ մայրաքաղաքաց Հայոց եւ Աղուանից եւ Պարսից լեալ ի հազար եւ յաւելի ամաց, որով եւ գաւառն կոչի յանուն քաղաքին՝ Նախագ Գանձակայ (որպէս անուանէ Մխիթար Գոշ յԺԲ դարու)¹⁶⁸, կամ Աշխարի Գանձակայ (Կիրակոս) եւ ի յետնոց Երկիր Գանձակայ: Եւ որպէս այժմու կուսակալութիւնս նոր յանուն Եղիսաբեթուպօլի՝ այսպէս եւ գաւառն հին՝ ըստ հիւսիսոյ ձգիւր ցտահմանս Աղստեհու, որպէս ասէ աշխարհագիրն Վարդան. «Գանձակ Կանճայ է իւր վիճակովն եւ Զակամով մինչեւ ի դաշտն Գազայ»¹⁶⁹:

Առ հարստութեամբ Հայոց Շակաշէն՝ գաւառի Ուտիոյ պատկանեալ էր վիճակս, թէպէտ եւ հասարակ սովորութեամբ Արցախայ սեփականի մայրաքաղաքն, այլ չասի յայտնապէս ո՛ր յերկոցուն սեփականեալ, բայց միայն քաղաք Աղուանից կոչի. քանզի երկրքին եւ աշխարհքն յԱղուանս հատեալ էին ի ժամանակի՝ յորում Գանձակ շինեցաւ կամ պայծառացաւ: Բայց Աղուանիցն պատմիչ Արշակաշէն կոչէ զգաւառն Գանձակայ եւ զմասն մի Արշակաշինի ցուցանէ եւ յայնկոյս Կուրայ լինել. քանզի երկս տունս աւագաց յիշեալ ի նմա՝ զՃնշմիայն եւ զՄանշեղուն, զերրորդէն ասէ «Կուր գետոյ յայնկոյս՝ Հեճերու տունն»¹⁷⁰, որ նոյն ինքն Շակաշէն է, թէպէտ եւ ի գրչաց վրիպեալ եւ թէ ոչ՝ գրութիւնս ստուգիւ գէթ հարաւակողմն վիճակիս Գանձակայ՝ մասն է հնոյ գաւառին Շակաշինի, որ ցԸ դար պահէր զայդ անուն:

67. Շակաշէն գաւառ ունի զանունդ ի Սակաց, այսինքն է ի Սակք կամ Շակք կոչեցելոյ ազգէ հնոյ. կոչեն լատինք՝ Sacae, որ եւ ընդ գլխաւոր տոհմս Սկիւթական ազանց ճանաչի ըստ վկայութեան հնոց աշխարհագրաց եւ պատմչաց, թերեւս եւ երիցագոյն ամենեցուն նոցին եւ առաջին Սկիւթք, զորոց կրօնս եւ պաշտամունս հնագոյն քան զամենայն ազանց կարգէս Ս. Եպիփան: Եւ որպէս հաւանեալ եմ՝ սոքա են Գովգ եւ Մագովգ կոչեցեալք ի Սուրբ Գիրս, յորոց՝ աւագագոյնս այստոհմն Շակաց, որ ըստ քննչաց ոմանց՝ բեւակէր յանապատս այժմու Խըրդըզ Խազախաց, նեղեալ յազգակցաց իւրեանց Մասսագետաց

168. Հմմտ. ՄԻԹԱՐ ԳՈՇ (ԿՂԿՏ.), էջ 350-357: ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 116:

169. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Աշխարհացոյց, էջ 11:

170. ԿՂԿՏ., էջ 212:

(գործաթերեալ ի դէպ էր կոչել Մա-Սկիւթը)․ դիմեցին ընդ արեւմուտս եւ գրաւեալ նախ զԲակտրիա, եւ յառաջեալ անցին կալան զկողմանս Կազբից եւ զաղուանս, ուստի եւ ընդ Կուր անցեալ՝ «կալան, ըստ Ստրաբոնի, եւ զարգասալիրն ի գաւառս Հայոց, եւ յիրեանց անունն կոչեցին Շակաշէն (Սաֆասիմի), որք եւ զբնակիչսն Շակասենս կոչեն (ըստ Պլինեայ՝ Sacassani), եւ վկայեն ի Հայս լինել զգաւառս զեզերբ Կուրայ տարածեալ, եւ անտի յառաջ եւս անցեալ Բարբարոսացն մինչեւ ի Կապադովկիա, ուր գոյ այլ Շակաշէն։ Առաջին յարձակումն Սկիւթական կամ Հիւսիսական ազանց ի Հայս՝ Ժէ կամ ԺԼ դարուք յառաջ քան զԲրիստոս համարի ըստ պատմութեան վրաց Զուանչերի¹⁷¹, որ եւ Սաղարս կոչեն զնոսա։ Այլ միւս եւս եւ ծանօթագոյն Յունաց յարձակումն Շակաց կամ Սկիւթաց յի դարու՝ նախ քան զԲրիստոս եղեւ, ըստ որոց զամս 28, ի 633-605 կամ ի 624-596, տիրեցին Ասիոյ։ Բայց կանխագոյն եւս թուի արշաւանք Սակաց, զի Կտեսիաս (առ Դիոդորոս Սիկլիւիացի) ասէ զԱրտինեայ հաւոյ Ափղահակ (որ յառաջ քան զթուականդ 633 մեռեալ է ըստ ժամանակագրաց) պատերազմեալ ընդ Սակս եւ ընդ Կորդուացիս։ Յետ որոյ առ Կիրոսիւ մեծաւ յիշին նոքա նախ հարեալ զնա, ապա վատթարեալ ի նմանէ եւ նուաճեալ, եւ առ յիշատակէ յաղթութեան նորակամ հաւուն Ափղահակայ հաստատեալ զմեծ եւ զզերահոնակ պարն եւ զտօն Շակական կամ Սակեական անուանեալ, զոր ամենայն արեւելք, այլ եւ Հելլէնք եւ Աթենացիք անգամ տօնէին աւուրս բազումս ի սկիզբն կոյս ամսեանն Օգոստոսի, իբրեւ բարեկենդանական աւուրս, որոյ տարազ քանդակեալ գտանի ցարդ յորմունս տաճարի ուրեմն Կապադովկիոյ, (աստ ուրեմն յայտնեալ ի Դեքսիէ ճանապարհորդէ Գաղղիացւոյ)¹⁷²։ Այլ զի ոչ է մեզ տեղիս այսպիսեացս քննութեան՝ շատ իցէ ասել զի գոգ անդստին յի դարէ նախ քան զԲրիստոս գաւառս Գանձակայ եւ որ չափամբ Կուրայ՝ կոչեցան Շակաշէն, իբրու չինեալք ի Շակաց՝ ըստ փոխալծորդութեան Ս եւ Շ տառից։

Յայսմ գաւառի, ասէ Կաղանկատուցին, վասն Զուանչերի քաջի՝ երկիցս յաղթող գտեալ․ եւ յաւուրս տիրապետութեան եղբօր նորին վարազ Տրդատայ ի լինել սովու մեծի «ի սահմանս Աղուանից, վասն որոյ առասպելաբանիւր յոմանց Ես կորեակ ի Շակաշէն գաւառի ծածկեալ կայի ի վայրիմ Կակուշայ»¹⁷³։ Եւ զի ի ռամկաց բերանս յածիր առասպելս՝ յայտ է զի եւ գաւառն ծանօթ էր նոցա յի դարու։ Յարտաքին գրչաց Մաստուր Արաբացի յիշէ զայն եւ ի Ժ դարու Շէֆին

171. Հմմտ. ԶՈՒԱՆՇԷՐ, Համառոտ պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 13։

172. TEXIER CHARLES, *Asie Mineur, Description géographique, historique et archéologique*, Paris, 1692։

173. ԿՂԿՏ., էջ 312։

կոչելով, զորոյ անունն պահէ ցարդ նահանգն Շակի կամ Շէֆի: Թողեալ արդ զՇակաչէն դարձցուք ի Գանձակ, խառնելով զդէպս գաւառին ընդ քաղաքին իւրոյ, յորմէ եւ անբաժ իսկ է:

68. Գանձակ քաղաք կառուցեալ է ըստ այժմեան դրից՝ յահեկէ համանուն գետոյն ի դաշտի: Առ հին նախնիս ոչ յիշատակի նա, յայտ է զի չեւ եւս էր կառուցեալ, այլ թէ գոյր ի տեղւոյ անդ ա՛յլ քաղաք կամ աւան՝ ոչ գիտեմ, եւ ոչ համարիմ հաւանութեան ըստ գիտնոց ոմանց եւրոպէացւոց դնել անդանօր Կանկարա Gangare իմն քաղաք, կամ ի Մեծէն Աղեքսանդրէ շինեալ կարծել: Այլք ի Կաւատայ Պարսից արքայէ, ի սկիզբն Զ դարու ասեն շինեալ: Պատմիչն Աղուանից՝ յարաբանող Կաղանկատեցւոյն ասէ վասն որդւոյ Վլթայ կամ Ալթայ ուրումն Փատգոսի (որ թուի անուն իշխանութեան) եկեալ ի Բաղտատայ «արքունի հրամանաւ եւ զանձով՝ շինէ զքաղաքն Գանձակ, յերկու հարիւր իննսուն եւ հինգ թուին (կամ եօթն. 846 կամ 848) յԱրշակաչէն գաւառի»: Որով եւ երեւի աթոռ լեալ ամիրայի եկելոյ ի դրանէ Արաբացւոց, եւ մայրաքաղաք իշխանութեան նորա. եւ զի յԱղուանս էր տեղին եւ բնիկ իշխանք եւս երկրին տիրէին մերձակայ կողմանց եւ մերթ նորին իսկ քաղաքին, վասն այսորիկ կոչեցաւ Գաղափ կամ Մայրափաղափ Աղուանից, յետ ի վաղուց բառնալոյ Պարտաւայ հնոյ մայրաքաղաքին յիշխանութենէ Աղուանից:

Կոչի եւ Գանձակ Աղուանից, յորոշումն ի Գանձակէն Ատրպատականի: Իսկ Գանձակ ասի՝ զի «զանձով շինեցաւ»¹⁷⁴ ըստ պատմչին, այլ լաւ եւս թուի ասել յայն սակս զկոչումնդ՝ յոր սակս ա՛յլ Գանձակ քաղաքք. եւ Գանձայ փաղափ Աղուանից զրի ուրեմն, եթէ չիցէ փոխաբերեալն ի Գանջայ կամ Կենցեւ անուանէ, որպէս կոչեն զսա Պարսիկք եւ Թուրքք՝ Ղանցեւ, եւ արաբացի զրիչք ոմանք ձէնագէ՝ ըստ սէն Մարդէնայ¹⁷⁵: Բայց եւ Գանձասար վանաց անուն յայսմ անուանէ առեալ է, որպէսզի եւ յայս անուն ասէ ոմն արեւելագէտ (Վահլ) կոչեցեալ յոմանց եւ զքաղաքս՝ Գանցասար: Ի վերջ կոյս Ժ դարու որդիք Մամայ, տիկնոջ Պարսկի, ընտանացեալ ընդ Ալագիզն (կամ Խլագիզ) ամիրայն Գանձակայ՝ սպանին զնա եւ առին զԳանձակ եւ տիրեցին: Կրտսեր եղբայր սոցա Փատլուն տիրեաց եւ այլոց կողմանց ըստ հիւսիսոյ եւ հարաւոյ գաւառիս: Եւ ըստ վրաց պատմչի «գօրացաւ... եւ հարկանէր զիշխանսն Կախեթայ եւ Հերեթոյ. եւ առաքեաց Բաղարատ թագաւոր առ Գաղիկ թագաւորն Հայոց, երթալ ընդ նմա ի վերայ Փատլընոյ ամիրային. եւ չողան երկոքեան ի Գանձակ, եւ արարեալ

174. Անդ, էջ 331:

175. SAINT - MARTIN J., *Mémoires historiques et géographiques, sur l'Arménie*, Paris, 1818:

«Ընդ հարկաւ՝ դարձան աւարաւ»¹⁷⁶։ Փատլընեանք տիրեցին ի Գանձակ ցամն 1088, յորում «Պուզայն ամիրայն հրամանաւ Մէլիք-Շահին ա'ռ զԳանձակ ի Փատլընեանցն՝ որ Շատատիկքն կոչէին»¹⁷⁷։ Իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի վասն ինքեան Սուլտանին ասէ. «Գնաց Սուլտանն բազմութեամբ զօրօք եւ բանակեցաւ ի վերայ քաղաքին որ կոչի Գանձակ, ի յաշխարհին Հայոց, եւ արար սաստիկ պատերազմ ի վերայ Գանձակայ քաղաքին. եւ ժողովեաց զամենայն Պարսիկ ի վերայ նորա, եւ սաստիկ պատերազմաւ փորեալ ընկեցին բուրգն մի, եւ այնպիսի պատերազմաւ առին զքաղաքն Գանձակ, եւ արարին կոտորած զփոքր մասն քաղաքին։ Եւ հրամայեաց Պուղանն եւ վերացոյց զօրն եւ արար խաղաղութիւն։ Եւ Տէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն Աղուանից էր յայնժամ ի քաղաքն, եւ զերծաւ խաղաղութեամբ՝ օգնականութեամբն Աստուծոյ, վասնզի պահեալ եղեւ ի Հայոց զօրացն՝ որք էին զհետ Պուղանին»¹⁷⁸։

Յետ մահուն Ստեփանոսի, եղբայր նորա օծաւ կաթողիկոս ի Գանձակ՝ յամին 1104։ Յետ 1125 ամի, Փատլուն ամիրայ Անւոյ տիրեաց եւ Գանձակայ։ Եւ ի նեղել Պարսից զՊարտաւ, կաթողիկոսք Աղուանից փոխադրեցան այսր՝ ըստ պատմչաց։ Այլ թուի թէ անդստին ի Գանձասար նստէին նոքա, զի յիշի յամին 1139՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Գանձակայ։ Ի միւսում ամին, 1140, ըստ պատմելոյ Մխիթարայ Գոշի, որ ի քաղաքի աստ ընծայեցաւ ի լոյս, եւ գրեթէ ժամանակակից է դիպացն, «յամսեանն Արեգի, որ ութեւտասն էր ամսոյն (յեւս Օգոստոսի), ի գիշերի ուրբաթուն, ի լուսանալ շաբաթուն... զարթեալ ցասումն բարկութեանն Աստուծոյ ի վերայ աշխարհի՝ ի բռնութենէ հողմոց, եւ շարժեալ անհնարին դողմամբ սաստիկ կործանումն հասուցանելով աշխարհիս Աղուանիցս... որով շարժմամբ բազում աւերումն լինէր ընդ բազում տեղիս ի գաւառիս Փռնիսոսոյ եւ Նաչեանոյ, առ հասարակ ի դաշտս եւ լեռինս, յորում եւ մայրաքաղաքն Գանձակ առ հասարակ յանդունդս կործանիւր, խորասոյգ առնելով զբնակիչս իւր, քանզի զորս կողմ երեսաց նորա սնոյց՝ ամփոփեաց զնոսս ի ծոց իւր, եւ ի լեռնակողմանս բազում դղեակք եւ գիւղք տապալեցան՝ հանդերձ վանորայիւք եւ եկեղեցեօք, որ փլան ի վերայ զլսոց բնակչաց իւրեանց, յորում եւ անթիւք սատակեցան ի կործանմանէ շինուածոց եւ աշտարակաց...։ Ի նոյն աւուրս յորում եղեւ շարժումնն, ել թագաւորն Վրաց՝ հանդերձ զօրօք բազմօք եւ եկն ի գաւառս Առանաց, որ անուանեալ կոչիւր Դեմետրէ՝ որդի Դաւթի թագաւորի։ Սորա եկեալ ի քաղաքն Գանձակ յառաջնորդութենէ զօրագլխին իւրոյ Իւանէի, որ եկեալ անողորմ եւ զազանային բարուք՝ յարեան ի վերայ մնացորդաց

176. ԶՈՒԱՆՇԷՐ, էջ 110։

177. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 106։

178. ՄՄՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՍԵՆՑԻ, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869, էջ 286։

մարդկանն, վարելով առ հասարակ ի սուր եւ ի գերութիւն, որ թէպէտ եւ տեսին զքաղաքն զայն՝ որ յառաջագոյն էր քաղաք վայելուչ՝ որպէս զԴժոխք եղեալ յանկարծակի, զի ի միասին կուտեալ էին ի նմա բլուրք ոսկւոյ եւ բլուրք ոսկերաց մարդկան, յորում եւ անթաղ կային անթիւ բազմութիւնք դիականց, սակայն ոչ կամեցան առնել ողորմութիւն ի վերայ նորա, այլ փորէին հանելով գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ, եւ գերելով եւ տառապանօք առաւել չարչարեցին քան զժաժմանն: Իսկ յաւուր շարժմանն ի սաստկութենէ հարուածոցն՝ փոխեցան առ Գրիստոս լուսաւորիչ վարդապետքն մեր Սարգիս եւ Գրիգոր (արքեպիսկոպոս)»¹⁷⁹: Յայս ժաժ թուի ակնարկել Մխիթար Գոշ եւ յաղօթն վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ եւ արեան Տեառն. «վասն որոյ շարժմունք երկրի, որպէս առ քոյովն չարչարանօք, զի եւ նոյն յանկուժն, թէպէտ եւ ա՛յլ թուի տարազ, սրբոց եւ անսրբոց յովովից թաղեցան մարմինք ի սիրտ մտանելով երկրի խորոց, զի հայիս սաստիւ՝ եւ դողայ»: Թերեւս սոցա կամ հնագունից գերեզմանք են հողաբլրակքն յԱրապլու գեղջ, որ մղոնաւ եւ կիսով ի բացէ կայ, յորս գտան սափորք, ապարանջանք եւ պէսպէս զարդք¹⁸⁰:

Յաւելու Կիրակոս պատմիչ, աշակերտ Գոշայ, եթէ «փլաւ եւ լեառն Ալիաքակ ի շարժմանէն, եւ արգել զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ նորա, եւ եղեւ ծովակ, որ է մինչեւ ցայսօր, եւ լինեն ի նմա ձկունք ազնիւք»¹⁸⁰: Եւ յայսմանէ երեւի մեծաւ հրաբուխ բռնութեամբ լինել սասանութեանս եւ կործանմանց: Իսկ ծովակն թուի անշուշտ կոչեցեալն արդ Սլուկ, ի հարաւոյ արեւմտից քաղաքին, յորմէ ելանէ եւ վտակ մի Փափազ կոչեցեալ՝ ըստ Սարգսի Ջալալեան:

Ի մեկնել Դեմետրի, որ եւ զգրուեն Գանձակայ տարաւ ի Վիրս, «յետ աւուրց ինչ անցելոյ, որպէս պատմէ հաւատարիմն Մխիթար Գոշ, ամիրայ ոմն ի Տաճկաց, որ անուանեալ կոչիւր Ուալանգուր, որ ըստ Պարսկային բարբառոյն Տիեզերակալ անուանեցաւ. սորա ելեալ յաշխարհէն Պարսից... շինեաց զաւերեալ պարիսպ քաղաքին Գանձակայ, եւ առնէր խաղաղութիւն ամենայն սահմանաց նորա... քանզի յառաջագոյն ընդ նորա իշխանութեամբ էր Գանձակ՝ հանդերձ ամենայն սահմանօք իւրովք»¹⁸¹: Սա խնդրեաց վրէժ ի վրաց. եւ իրեւ մեռաւ ի միւսում ամին՝ շահապ քաղաքին Ուուհտուղտի անուն, բռնացաւ ի վերայ քաղաքին, յորոյ վերայ եկեալ «ի Պարսից զօրագլուխ մի, անուն Չալի, որ ունէր զիշխանութիւն՝ զօրօք ի դուռն Գանձակայ... եւ պաշարեալ զքաղաքն ամիս մի՝ առնոյր զնա, եւ յինքն նուաճեաց զա-

179. Մխիթար ԳՈՇ (ԿԴԿՏ.) էջ 352:

Ը. Վերջին այս նախադասութեան համար՝ Ալիւան աղբիւր նշանակած է «Մշակ, Թ, 129»:

180. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 117:

181. Մխիթար ԳՈՇ (ԿԴԿՏ.), էջ 352:

մենեսսին քի ՇՂԲ (1143) թուականին»¹⁸²։ Զսա փոխանակեաց, յետ երից ամաց, Փախրադին ոմն, եւ զնա խազբէկ սպան՝ ի միւսում ամին, 1147։ Եւ ի սմանէ կամէր յափշտակել ամիրայ ոմն Լրդիչ անուն, զոր իբրեւ ոչ ընկալան քաղաքացիքն, «եւ ի լեռնակողմանսն եւ ժողովեալ զապըստամբ զլիւսաւորսն Թուրքմանին, եւ նոքօք բազում աւեր հասուցանէր լեռնակողմանցն, եւ զգաւառն բաժանեալ նոցա՝ ոչ սակաւ տաքնապ հասուցանէր, եւ այնպէս կամեցեալ պաշարել զքաղաքն։ Իսկ քաղաքացեացն օգնականութիւն խնդրեալ ի Թազաւորէն Վրաց, որում անուն էր Դեմետրէ...», զօրս առեալ Թազաւորին Վրաց, եւ փախստական եղեալ Լրդիչն՝ դարձաւ ի կողմանս Պարսից։ Իսկ զկնի այսորիկ առաքէ Սուլտան Մասուտն զամիրայ ոմն Ռովադի անուն՝ Շահապ քաղաքին Գանձակայ»¹⁸³, որ ոչ կարացեալ բռնութեամբ՝ սիրով նուաճեաց զԹուրքմանն։ Այլ յետ սակաւուց գրգռեալ սոցա ի Զախրչահէ ումամնէ որդւոյ Սուլտանի, պաշարեցին զԳանձակ, եւ Ռովադի խնդրեալ ի Վրաց զօրս յօգնականութիւն՝ հալածական արար զԶախրչահ։

Ապա Սեւոռնձ, տէր Զարեք բերդի, կոչեցեալ զԵլտկուզ, տէրն Նախճուանի, եւ ի ձեռն նորա «պաշարեալ զքաղաքն Գանձակ՝ առնու զկնի ամսոյ միոյ՝ յաւուր ճրագալուցի Յայտնութեան Տեառն մերոյ, կամօք քաղաքացեացն. եւ Ռովադի իբրեւ զիտաց զկամս քաղաքին՝ ինքն իսկ կամօք տայ զքաղաքն ի ձեռս նորա»¹⁸⁴։ Սա ազգական գլուխ Թազաւորին Պարսից՝ զօրացեալ «զգլխաւոր ապաստամբսն ի Թուրքմանացն՝ եբարձ բնաւ, եւ խաղաղացոյց զխռովութիւն աշխարհիս Առանայ»¹⁸⁵։ Յետ այսր Թերի մնան բանք պատմութեան Գոչի, այլ Ելտկուզի զամս հոլովս կալեալ է զիշխանութիւնն ցմահ իւր, իբր յամին 1184։

Երկու ամօք յառաջ քան զայս թիւ՝ «Սարգիս ոմն խաչենեցի կայր ի Գանձակ եւ առնոյր խարած, եւ ոմն Պարսիկ ի յաւազ Ուրբաթուն խաչեաց զնա ընդ պարիսպն՝ ասելով, խաչակից լեր Քրիստոսին քում, զոր լուեալ իշխանք նորա՝ տարան առ ինքեանս զՊարսիկն եւ չարամահ սպանին»¹⁸⁶։

Ի վերջ կոյս ԺԲ դարու, Ստեփանոս կաթողիկոս Աղուանից՝ կոչեցեալ ի Կուռջի Բագրատին ամիրայէ Գանձակայ, օրհնեաց մեծաւ հանդիսիւ զՉուրն յԱստուածայայտնութեան տօնին՝ ի վերայ գետոյն, վասն որոյ ղժուարացեալ Պարսից՝ զերկոսին եւս ի բանտ արկին, զամիրայն լուծին յիշխանութենէ, եւ ի կաթողիկոսէն առեալ տուգանս՝ արձակեցին։ Բայց յաջորդն Ստեփաննոսի, Յովհաննէս կաթող-

182. Աճդ, էջ 353։

183. Աճդ, էջ 354։

184. Աճդ, էջ 355։

185. Աճդ, էջ 355։

186. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Պատմութիւն, էջ 132։

ղիկոս, օծաւ անդ ի Գանձակ եւ պատուեցաւ յԱմիր Օմար իշխանէ քաղաքին, որ եւ «Հեծոյց զնա յազնիւ երիվար, եւ արկ ի վերայ կտաւս ազնիւս ի պատիւ նմա, եւ փողահարս յառաջոյ եւ զկնի, եւ հրամայեաց շրջեցուցանել զնա ընդ փողոցս քաղաքին»¹⁸⁷:

Թաթարք յարչաւանին իւրեանց, նախ յամին 1222, միաբանեալ ընդ Խիչաղաց Հոնաց, առ Գանձակաւ բանակ հարին, քանզի Գանձակեցիք «յօժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծի նեղութեան ի զօրացն Վրաց, որք աւերէին զաշխարհ նոցա եւ գերէին զմարդ եւ զանասուն: Ետուն նոցա տեղի բնակութեան ի սահմանս քաղաքին, եւ օգնէին նոցա կերակրովք եւ ըմպելօք, զի նոքօք կայցեն ընդդէմ թագաւորութեան Վրաց: Իսկ զօրքն Հոնաց զաղարեալ անդ եւ զետեղեալ, զօրաժողով եղեալ ապա Իւանէ, եւ դիմեաց հպարտութեամբ ի վերայ նոցա. մեծամեծս բքայր, բնաջինջ առնել զնոսա եւ զքաղաքն, ի բազմութիւն զօրացն յուսացեալ եւ ոչ յԱստուած, որ տայ զյաղթութիւն ում եւ կամի: Եւ իբրեւ հարան ընդ միմեանս, ելին խուժքն հանգստեամբ յորջից իւրեանց, եւ զվաստակեալ եւ զլքեալ զարսն Վրաց ի բերան սրոյ արկեալ, եւ զբազումս ձերբակալ արարեալ եւ զմնացորդսն փախուցեալ: Եւ մեծ բեկումն եղեւ յաւուրն յայնմիկ զօրուն քրիստոնէից. եւ այնքան թողան ի ձեռանէ Աստուծոյ՝ մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջաց արս եւ անուանի եղեւ ի պատերազմունս՝ իբրեւ հովիւ զհօտս առաջի անցուցեալ բերէին. զի եբարձ Տէր օգնութիւն ի սրոյ նոցա, եւ ոչ ընկալաւ զնոսա ի պատերազմի. բերէին զարս պատուականս եւ վաճառէին ընդ դոյզն հանդերձից եւ կամ ընդ կերակրոց. եւ Պարսիցն գնեալ զնոսա՝ յանհնարին նեղութիւնս կեղէին զկեանս նոցա. եւ այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիռս ոսկւոյ եւ արծաթոյ՝ մինչեւ անհնարին լինել հատուցանել. եւ բազումք մեռան ի բանտի անդ: Անդ ըմբռնեցաւ ընդ այլսն եւ Գրիգոր որդի Հաղբակայ, եղբայր քաջին Վասակայ, եւ Պապաք նորուն եղբորորդի. զի երեք որդիք էին Վասակայ՝ Պապաքն, Մկրէմ եւ Հասան, արք քաջք եւ անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն Տաճկաց. զՊապաքն սպանին ի պատերազմի, իսկ զԳրիգոր ձերբակալ արարեալ՝ նեղեցին բազում խոշտանկանօք, զի ուրասցի զԲրիստոս, եւ նա ոչ ա՛ռ յանձն, այլ առաւել անարգէր զմոլար օրէնսդիրն նոցա Մահմէտ եւ զգարչելի օրէնս նոցա. եւ նոցա բարկացեալ քարչեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի, եւ փշով քանցեցին զամենայն մարմինս նոցա. եւ այնքան տանջեցին զնա՝ մինչեւ ի գանելն նոցա աւանդեաց զհոգին, եւ ընկալաւ ի Բրիստոսէ զվկայական պսակն: Սոքա գաւառօք Խաչենեցիք էին՝ յերեւելի ազգէ, հաւատով քրիստոնեայք ուղղափառք եւ ազգաւ Հայք: Եւ զայլ բազումս ի գերելոցն՝ անօրէն Պարսիկք զանազան տանջանօք նեղէին,

187. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 182:

քաղցիւ, ծարաւով եւ մերկութեամբ: Իսկ քրիստոնեայքն՝ որք էին ի քաղաքին Գանձակայ՝ բազում բարեգործութիւնս ցուցին առ զերեւելսն. զոմանս զնելով եւ ազատելով, եւ զկէսս կերակրելով, եւ կիսոցն հանդերձս զգնացուցանելով, եւ զվախճանեալսն թաղելով. եւ այսպէս յամենայն կողմանց բարեբարութիւնս ցուցանելով: Բայց յետ աւուրց ինչ անցանելոյ՝ դարձեալ զօր ժողովեաց մեծ հազարապետն Իւանէ, երթեալ առնուլ զվէժս յայնցանէ՝ որք կոտորեցին զզօրս նորա. եւ դիմեալ ի վերայ նոցա յեղակարծ ժամու՝ հար սատակեաց զխուժադուժսն բերանոյ սրոյ, եւ զաւար նոցա եւ զմանկունս զերի վարեալ ած յաշխարհն իւր»¹⁸⁸:

Յետ երկուց ամաց, Ջալալադին սուլտան խորագմեան՝ կրկին ասպատակեալ ի Վիրս, նուաճեաց եւ զԳանձակ. «Եւ մի ոմն յաւազացն, որ եւ մայր սուլտանին կին էր նորա՝ Օրդան անուն, սա բազում չարաւորանօք նեղէր զքաղաքն Գանձակ. ոչ միայն զքրիստոնեայս, այլ եւ զՊարսիկս, հարկապահանջութեամբ բազմաւ, եւ սպանաւ ի նմին քաղաքին ի Մալհեղաց, որք սովոր էին սպանանել զմարդիկ. եւ մատեան առ նա ոմանք՝ մինչդեռ գայր ընդ փողոցն քաղաքին, իբր թէ զրկանս կալեալ իցէ նա յումեքէ. եւ առ նմա մատեան տալ իրաւունս. ցուցին նմա թողութիւն ի ձեռին ունելով՝ աղաղակեցին եւ ասեն. Դա՛տ դատ: Եւ իբրեւ զտեղի առ նա, եւ կամէր հարցանել, թէ ո՞ր իցէ վնասեալ զնոսա, նոքա աստի եւ անտի յարեան ի վերայ նորա, եւ սրովն զոր ունէին ի ծածուկ՝ խոցոտեալ սպանին զնա. եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ ի միջոյ, եւ զսպանողս նորա՝ հազիւ կարացին սպանանել նետիւք. զի զբազումս խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին: Զի այսպէս սովոր էին առնել ազգն այն որ բռնացեալ են յամուր տեղիս, զոր Թուռիթանջահ կոչեն»¹⁸⁹:

Իսկ Թաթարաց հալածեալ զխորագմեանս՝ եկին միւսանգամ ի վերայ Գանձակայ, յամին 1235, յորում ժամանակի «այս քաղաքս բազմամբոխ լցեալ Պարսիկօք, այլ սակաւ եւ քրիստոնէիւք, յոյժ թշնամի էր սա Քրիստոսի եւ երկրպագուաց նորա, անարգիչ եւ հայհոյիչ խաչի եւ եկեղեցւոյ, եւ այսպանիչ եւ նախատիչ քահանայից եւ պաշտօնէից. վասն որոյ իբրեւ լցաւ չափ մեղաց նոցա եւ ել աղաղակ չարութեան նոցա առ Տէր, երեւեցան նշանք աւերման նորա յառաջագոյն, որպէս ի վերայ Երուսաղեմի յառաջ քան զաւեր նորա, նոյնպէս եւ այսմ քաղաքի. քանզի յանկարծ պատառեալ երկրի՝ արտաքս էլեալ ջուր սեաւ. եւ ծառ սօսի ձանդար կոչէին՝ մերձ յոյժ առ քաղաքն մեծ, տեսին զնա յանկարծակի շրջեալ զիւրովի. եւ ի տեսանել նորա դղրդեցաւ ամենայն քաղաքն, եւ դարձեալ տեսին զնա կանգնեալ որպէս յառաջն. այս եղեալ

188. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 204-207:

189. ԱՌԴ, էջ 226-227:

երկիրցս եւ երիցս, եւ ապա անկաւ եւ այլ ոչ եւս կանգնեցաւ: Եւ սկսան իմաստունք նոցա քննել վասն նշանին թէ զի՞նչ իցէ. եւ իմացեալ թէ պատճառ աւերման քաղաքին է, սկսան այնուհետեւ զխաչս՝ որ բեւեռեալ էին ի վերայ ներքին սեմոց դրանց քաղաքին՝ հանել յանարգանացն. քանզի վասն այսպանելոյ կացուցեալ էին, զի կոխեցեն ամենայն անցաւորք: Եւ յանկարծակի հասին զօրքն թաթարք, եւ պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, եւ մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք. եւ հարին զայգեստանս՝ որ շուրջ զքաղաքաւն էին: Ապա փլուցին եւ զպարիսպ քաղաքին փլիլիկուանօք յամենայն կողմանց, եւ ոչ ոք եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, վառեալք զինու պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրեւ տեսին թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեաց՝ մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր, այրեաց ի վերայ զշինուածն, զի մի՛ անկցին ի ձեռս թշնամեաց. եւ այլք այրեցին զամենայն որ ինչ ծախիւր հրոյ, եւ ինքեանք միայն մնացին. եւ զայն տեսեալ թշնամեացն առաւել եւս ի բարկութիւն բրդեցան, եւ սուր ի գործ արկեալ զամենեւեան ճարակ սրոյ ետուն, զարս եւ զկանայս եւ զմանկունս. եւ ոչ ոք զերծեալ ի նոցանէ, բայց միայն սակաւ մի զօրք վառեալք զինու եւ ամենայն պատրաստութեամբ՝ պատառեցին զմի կողմն պարսպին ի գէիքերի եւ զնային փախըստական, եւ այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին եւ խոշտանկեցին ցուցանել զգանձս՝ ուր պահեալ իցեն. եւ ապա զմանս սպանին, եւ զկէսն գերի վարեցին. եւ ինքեանք բրեցին զայրեալ տունս եւ հանին զորս գտին թագուցեալ. եւ զայս արարեալ զաւուրս բազումս ի բաց գնացին: Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա՝ առ ի բրել եւ որոնել զինչսն եւ զանօթսն. եւ գտանէին բազում ինչս ոսկւոյ եւ արծաթոյ ի նմա, պղինձ եւ երկաթ, եւ այլ պէսպէս հանդերձից, որ թագուցեալ էին ի դարանս եւ ի տունս գետնափորս. եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն չորս ամ. եւ ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին, եւ եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ, եւ սկսան շինել զնա՝ բաց ի պարսպէն»¹⁹⁰:

69. Ըստ յետին բանից պատմչիդ՝ Գանձակ վաղ յարուցեալ ի կործանմանէն, եկաց դարձեալ գլուխ քաղաքաց եւ վիճակաց տանն աղուանից, ընդ իշխանութեամբ Պարսից մինչեւ ցմեր դարս, բարգաւաճեալ շինութեամբք, մինչեւ դրամ եւս հատանել իշխողաց Գանձակայ, եւ բազում իմաստնոց Պարսից հայրենիք եղեալ, որպէս եւ յառաջն Հայոց, յեւս ԺԲ դարու եւ ի սկիզբն ԺԳ, որպիսիք են Մխիթար Գոշ, Դաւիթ Ալաւկայ որդի, Գրիգոր Վարդապետ Թոքակերի որդի, Արքայ-յովթիւն քահանայ՝ յորոյ խնդրոյ Դաւիթ գրեաց զկանոնական բանսն,

Կիրակոս պատմիչ, եւն.: Այլ զպէսպէս անցս դիպաց նորին յետ կործանման ի Թաթարաց՝ ցամա 500, չունիմք ասել: Նշանակի ի յիշատակարանս ուրեք գրոց, յամին 1419, Շահռուխի թոռին Թիմուրի պատել պաշարմամբ զԳանձակ: Յամին 1578, Օսման զօրավար Սուլտան Մուրատայ ասպատակօք Լեկդեաց եւ Հիւսիսայնոց յարձակեալ ի Դարբանտայ՝ յաւառի էառ զԳանձակ եւ զՊարտաւ եւ զամենայն գաւառս նոցին:

Իսկ յամին 1606, Շահաբաս արքայ Պարսից պաշարեալ էառ զԳանձակ՝ որում Օսմանեանք տիրացեալ էին, զորոյ զպաշարումն եւ զառումն՝ այսպէս պատմէ մերս Առաքել պատմիչ. «Շահն ուշ եղեալ... զի առցէ զբերդն պէսպէս հնարիւք. երբեմն զՍիբայ (մարտկոց եռոտանի) բարձրացուցեալ ի վերուստ ծծօէին, երբեմն ի ներքուստ զյատակս պարսպացն փորեալ զնաղմն առնէին, եւ զայն ընդին բարութով եւ հրդեհէին, եւ զպարիսպն ի վեր առեալ ընդ երկինս ցնդէին: Եւ երբեմն սուտ երդում եւ դաշն խաղաղութեան գրէր շահն՝ եւ առաքէր ի մէջ բերդին, թէ դուք ամենեքեան ձերով ընչիւք եւ ամենայն ընտանեօք ելեալ զնացէք յաշխարհն ձեր՝ եւ մեք ձեզ ինչ ո՛չ մեղանչեմք, միայն թէ զբերդն տուք մեզ: Իսկ զօրքն Օսմանցւոց ո՛չ տային՝ այլ երկայնամտեալ համբերէին, եւ քաջութեամբ պատերազմեալ դիմակայէին: Իսկ Պարսիկ զօրքն ոչինչ կրէին վտանգ՝ կամ կերակրոյ կամ ցրտոյ եւ կամ ի չրջակայ թշնամեաց՝ եւ կամ յայլ իրաց, այլ կային առանց պակասութեան եւ հանապազ պատերազմէին: Եւ մինչ ետես շահն թէ սակաւ ինչ երկարի գործ պատերազմին՝ ձուլեաց անդէն երկուս թօփս մեծամեծս, հօրս եւ ուժգնաբաղխս, որոց ի ձգելն կարի փլուցանէր զպարիսպ բերդին. եւ սովաւ յոյժ վտանգ լինէր Օսմանցւոցն: Ի վերջոյ ամի պատերազմին՝ բնակիչք բերդին զօրքն Օսմանցւոց հայէին շուրջ զինքեամբք, զի ոչ յուստեքէ գոյր նոցա օգնական՝ ոչ յիւրեանց չրջադայից քաղաքացն, նաեւ ոչ ի դրանէ թաղաւորին իւրեանց. զի Զալալք բազումք կային ի մէջ երկրին Օսմանցւոց՝ զորոց զանուանսն յանցեալ ճառիդ յիշեցաք, եւ նոքա այնու էին պատաղեալք: Այլ եւ փաշայն Գանջայու անկեալ էր ի պատերազմին՝ որոյ անուան էր Զընջիլղուան Ալի փաշայ: Այլ եւ նոր ձուլեալ թօփն կարի փլուցանէր զպարիսպն. վասն որոյ յամենայն կողմանց ի նեղ անկեալք՝ ետուն զբերդն Պարսից: Իբրեւ էառ շահն զբերդն Գանձակայ՝ տիրեաց ամենայն երկրին եւ կարգեաց անդէն իշխեցող զոմն՝ որում անուան էր Աղսաղ Մահմատ խան»¹⁹¹:

Աւանդէ նոյն Պատմիչ թէ էր յայնժամ ի Գանձակ տոհմ մի սիւննի մահմետականաց էլ-Ջէկիրիի կոչեցեալ, թերեւս յանուն ձկեր վիճակի,

191. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 69-70:

զոր խաբէութեամբ ետ տանել շահն յանձնուկս հեղեղատի միտջ, եւ ընդ սուր հանեալ ազգովիմբ անճետ արար¹⁹²:

Յետ ամաց ինչ Շահաբաս աւերեաց ի սպառ զքաղաքն եւ շինացոյց այլ տեղի՝ իբր ժամաւ եւ կիսով հեռագոյն ի նմանէ, ի հարաւ արեւմտից զգեբրբք գետոյն, որ է այժմեանս քաղաքն, յոր սակս առաջինն կոչեցաւ Հիմ Գամջայ, որոյ կան մնան փյածք պարսպաց եւ տանց, եւ ոչ մի շէն կանգուն, բայց միայն մզկիթն Կէօֆ-իմամ, որ էր եկեղեցի եւ վկայարան երանելոյ պատանեկին խոսրովայ Գանձակեցւոյ, որ վկայեացն յամին 1399 կամ 1400 ըստ Յայսմաւուրաց, բայց թուի դարու եւս յառաջ վկայեալ սրբոյն, զորմէ ամբաստան եղեն Պարսիկք զպղծութիւն իւրեանց, եւ սպառնալեօք եւ խոստմամբ յուրացութիւն յորդորէին, եւ ի կալ մնալ նորա հաստատուն ի հաւատս Բրիստոսի, մերժելով եւ զծնողացն իսկ աղերս, «Հրամայեաց ամիրայն քարկոծել զնա, եւ հանեալ արտաքոյ քաղաքին՝ կապեցին ի թթի ծառ մի, եւ սկսան բազմութիւն Պարսիցն քարկոծել զնա... եւ այսպէս կատարեցաւ ի Բրիստոս...: Հրամայեաց ամիրայն քարշել զնա ընդ փողոցս բրիստոնէիցն եւ ապա հրով այրել, բայց ոչ այրեցաւ եւ ոչ մազ մի ի գլխոյ նորա, եւ ոչ կապանքն, եւ բարձեալ ծնողացն զսուրբ մարմինն՝ եղին ի գերեզմանս իւրեանց...: Եւ զծառն հատին անօրէնքն եւ կամէին այրել, զոր ոչ եթող քահանայ մի, այլ ետ գինս եւ առ զթթի ծառն, խաչ ձեւացոյց եւ օրհնեաց յանուն սրբոյն խոսրովու, յորմէ բազում բերկրութիւնք կատարին յամենայն նեղեալս, ի խաչէն եւ ի գերեզմանէ»¹⁹³, որ կայ ցայսօր ի մզկիթի անդ: Տեղի աւերակաց հնոյս Գանձակայ կոչի Բէօուէ-Շէիր:

70. Զնորմ Գանձակ Շահաբաս յիւր անուն կոչեաց Արասապատ, բայց արդ ոչ լսի անունս այս, այլ ըստ նախնոյն կոչի Գամջայ եւ Նոր Գանձակ, որ վայելուչ յարդարեալ ի Շահաբասայ՝ շէն եկաց ընդ իշխանութեամբ Պարսից: Ի վերջ կոյս Ժէ դարուն, յամին 1683, յիշի ի յիշատակարանի ուրեմն «իշխանաց իշխան եւ պարոնաց պարոն Մէլիք Հախնազար, որ է տէր եւ իշխան բոլոր երկրիս Գանշու»¹⁹⁴: Հայազգի գոլով առնդ՝ ոչ գիտեմ առնդ ապստամբութեամբ եթէ հաւանութեամբ Պարսից իշխէր երկրին, զոր յետ իբր 10 ամաց, ըստ այլում յիշատակագրի, զօրագլուխ ոմն Պարսից եկեալ աւերէր՝ հանդերձ այլովք գաւառօք: Ի սմին ժամանակի (յամին 1691) յիշի ի գիրս արքեպիսկոպոս վիճակիս Վլաս անուն:

192. Հմմտ. Անդ, էջ 95:

193. Ալիշան օգտուած ըլլալու է ձեռագիր Յայսմաւուրքէ մը:

194. Տե՛ս վերեւ ծանօթ. 187. Ալիշան հոս ալ օգտագործած է Սեւանի վանքի ձեռագրի յիշատակարան մը:

Յամին 1720 Լեկք ասպատակեցին ի Գանձակ, այլ քաղաքացիք կալեալ զդրուենս քաղաքին՝ կոտորեցին ի նոցանէ արս 1220 եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին: Եւ միւսանգամ դարձ արարեալ ասպատակացն, յամին 1722, եւ աւուրս երկոտասան պաշարեալ զքաղաքն՝ դարձեալ ընդդէմութիւն գտին, եւ զկասկած առեալ զայլստեան Վախտանգայ Վրաց արքայի, ի բաց գնացին: Սա եմուտ ի քաղաքն հաւանութեամբ Ճաւատայ ղանի, եւ յաւար մատնեալ զշրջակայ վիճակս՝ ի բաց դարձաւ¹⁹⁵: Յետ նորա Օսմանցիք «առին զԿէնճէ (յամին 1725 կամ 1726) սրով, եւ գերեցին զկանայս եւ զմանկտիս, եւ եկեալ այլազգի թուրք մի, որ յայնմ դառն ժամանակին անդ էր պատահեալ... ասաց թէ կէս մղոնի չափ տեղ քառակուսի տեսի, որ ի գրկաց մարցն ձգել տվեր էին մանր երեխայք, նոր ծնածէն մինչեւ երեք-վեց տարեկան, որ լի էր դաշտն ամենայն, ոմանք լային եւ ոմանք լայով մեռեալ էին»^բ:

Յետ տասն ամաց հրայրեաց մեծ անշքեցոյց զԳանձակ, յորում ժամանակի, յամին 1736, Գանձակայ կողմնակալն Ուղուլուխան ոմն էր: Իսկ ի կէս ԺԸ դարու՝ Դահմուրաս արքայ Վրաց, նուաճեաց առ վայր մի զվիճակս Գանձակայ. նոյնպէս եւ որդի նորա Հերակլ, յորժամ իշխէր Գանձակայ Ճաւատ միւս՝ ի Զիաթ գեղջէ, այր անգուլթ եւ գոռոզ, որոյ նեղեալ ի տերանց Պարսից՝ յուսացաւ յօգնութիւն Ռուսաց, եւ ետ ի նոսա զբերդն՝ յամին 1787: Այլ ի մեկնել անտի եւ նեղիւր յիշխողէն Տաւուշայ, որ բազում նախճիր գործեաց ի քաղաքին:

Ի սկիզբն դարուս, ի գրաւել Ռուսաց զվիրս եւ զԿովկաս, պաշարեցին եւ զԳանձակ, եւ առին՝ յամին 1804 յ3 Դեկտեմբերի. ապա եւ զբերդն՝ յորում սպանաւ եւ Ճանատ. եւ զի յաւուր տօնի Ս. Եղիսաբեթի առաւ քաղաքն, ի պատիւ նորուն եւ կայսրուհւոյ իւրեանց՝ կոչեցին զԳանձակ Եղիսաբեթուպօլիս, նոյնպէս եւ զվիճակ նորին եւ զհամօրէն կուսակալութիւնն՝ որում կարգեցաւ մայրաքաղաք: Յամին 1826 որդին Ճանատայ Եօզուրլու խան, զամագիւտ եղեւ ի Գանձակ՝ ի գժտութեան անդ Պարսից եւ Ռուսաց, այլ հայ զօրավարն Մատթով եւ Պասքելիչ սպարապետ՝ նուաճեցին զքաղաքն, զապստամբսն եւ զխանն ձերբակալ արարեալ:

Քաղաքս այս ընդարձակ, իբր չորս փարսախ չրջապատաւ, յերկուս հատեալ ի Կանճայ գետոյ, բաժանի ի հինգ թաղս, արտաքոյ եւ ներքոյ պարտիզօք եւ այգեօք եւ սօսեօք զարդարեալ, չորից ժամաց չրջապատաւ: Յաջմէ գետոյն կան Ճէպլիո կամ Մօլլա ֆեալլու թաղ տաճկաբնակ եւ Քիլիսէ քէմտ հայաբնակ. ի սմա է դղեակն Ճաւատայ՝ այժմ ապարանք զաւառապետին, վարժարան զաւառին եւ Առաջնորդական մեծ

195. Հմմտ. ԵՍԱՅԻ ԿԹՂՍ., ամդ, էջ 40-58:

թ. Այս հատուածին համար Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է «Յիշատակարան տպագիր» Յայսմաուր(աց)»:

եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս՝ շինեալ յամին 1833, հանդերձ վարժարանաւ կղերաց, զի աթոռ է Գանձակ արքեպիսկոպոսի Հայոց:

Յահեկէ գետոյն կայ Երեսմեցոց քաղն Հայոց գաղթականաց, յորում կայ ի բարձու բերդն քառակուսի 300՝ երկայն ընդ կողմն, ութսուն եւ վեց մարտկոցօք եւ երկարի դրամբք եւ ջրհորօք ամրացեալ. առաջի նորա պարտէզ՝ յարդարեալ ի Վորոնցովայ կուսակալէ Կովկասու, ուր գտան գանձք ի պեղել զբերկիրն: Հուպ նմին շիրմն ճաւատայ: Ի սմին թաղի են եւ շուկայ եւ վաճառատեղի մեծ՝ 500 քայլ յերկայնութիւն եւ 170 ի լայնութիւն, հովանացեալ մեծամեծ սօսեօք՝ իբր 130-150՝ բարձամբք եւ ց7՝ տրամագծաւ: Անդ է եւ մեծ հոյակապ եւ լայնագմբէթ մզկիթն կանգնեալ ի Շահաբասայ, եւ մեծ եկեղեցի Հայոց: Ի սմին կողման է թաղն Նորաշէն, յորում հոյակապ եկեղեցի Հայոց: Մերձ նմին հինգերորդ թաղն Պաղմանլար տաճկաբնակ եւ մեծաւ մասամբ այգեստան:

Կամուրջք արկեալք ի վերայ գետոյն չեն ինչ նշանաւորք, բայց մին ի ցամաքի մնայ անդ՝ խոտորելով գետոյն ի հունն նոր: Տունքն ի հասարակի քառակուսի են եւ աղիւսաչէն գմբէթաձեւ ձեղումբ: Թիւ բնակչաց քաղաքին իբրեւ 20.000, յորս երրորդ մասն է Հայոց, այլքն թաթարք եւ Պարսք, բայց ամարանի, սակս տենդախառն տօթոյ՝ եւ ջրոցն յոռութեան՝ անապատանայ քաղաքն ի բնակչաց, որոց զլիաւոր ձեռագործ է մետաքս, եւ ունին գործարանս իբր 250 այսր նիւթոյ: Թաթարք պարապին ի մշակութիւն այգեաց իբր 1500ոց ի քաղաքին եւ աւելի եւս զնովաւ, որք տան եւ գինի ազնիւ եւ միրգ ընտիր: Գոն եւ աւերակք ի զանազան կողմանս քաղաքին:

71. Նշանաւոր տեղիք սակաւք են ի վիճակս Գանձակայ, յորում 40 գեօղք էին ի սկիզբն դարուս: Իբր ժամաւ եւեթ հեռի կայ Զօլար գեօղ ի հարաւոյ քաղաքին, որ է Զօլակն յիշեալ յԵսայեայ կաթողիկոսէ, ուր զառաջին բանակեցաւ Վախտանգ թագաւոր Վրաց, եւ յերկրորդումն ինքն կաթողիկոսն հայագունդ բիւրովն¹⁹⁶:

Յաջմէ գետոյն կայ աւանն գերմանացի գաղթականին Հելէնէմ-տորֆ կամ Հելէնէնֆելտ, յարեւմտից քաղաքին երկու փարսախաւ հեռի, ի ստորոտս Սարիալ լեռին եւ կոչի այսպէս Հեղինեայ աւան՝ յանուն կնոջ Միքայէլի եղբօր ինքնակալին Նիկողայոսի: Գլխաւոր եւ բազմամարդագոյն է սա այժմ յաւանս գերմանացւոց ընկալեալ եւ զբնակիչս Անէնֆէլտայ. տունք կաւակերտ կանգնեալ են յեզերս երկուց սօսիազարդ փողոցաց եւ ի միջի կայ եկեղեցին, եւ շուրջ պարտէզք եւ այգիք, յորոց գործեն գինի ազնիւ: Մշակին եւ զտորոն ազնիւ,

զգեանախնձոր ա՛յլ եւ զցորեան: Թիւ զաղթելոցս է իբր 650 ոգեաց Վուրդէմպէրկեաց եւ Հելուետիացոց նորադանդից:

Ընդ մէջ աւանիս եւ քաղաքին կայ Հինաւուրց ծառ սօսի, 26՝ շրջաբերութեամբ արմին: Յամին 1826 Պարսկք ոչ սակաւ վտանգս հասուցին զաղթականիս, եւ յետ նոցա վոհմակ մարդախանձ բորենեաց եկեալ ի վերանց զաւուրս բազումս՝ ահիւ պաշարեն զաւանն:

Յերի աւանին կան մնացուածք Հնոյ քաղաքին, զոր համարեցաքս Սահառն Ուտիոյ, ուրանօր յայտնեցան գերեզմանք հողադամբանք իբրեւ 20, մէն 20-40՝ շրջաբերութեամբ եւ 10՝ ի բարձրութիւն, տախտակածեւ վիմօք մեծամեծօք կազմեալ կամարակապ, եւ ի վերայ նոցա արկեալ ա՛յլ կամարս ի գիհի ծառոց, եւ ի վերայ ածեալ զհողն խճախառն, եւ ի միջի խորշ մի կամ երկու տապանաց, յորս գտան ոսկերք ցրուեալք, անօթք յաննման իմն կաւոյ եւ ուլունք պղնձիք, եւ ոչ ստուգեցաւ որոյ ազգի լինել մնացորդ, բայց միայն գի ոչ է քրիստոնէից:

72. Յելից հարաւոյ աւանիս ձգին սպիտակ կրային բլուրք, յորոց հատանեն ի պէտս շինութեան. հանեն անտի եւ Թաթարք կաւ ինչ մաքրեալ: Ի Թիկանց բլրոցն ձգի խոռոչ մի վտակաւ փոքու, դեղնազոյն եւ կարմիր մառնաքար ավամբք, յորոց Թիկանց ամբառնան պորփրաւախառն զանգուածք, եւ ապա կարմրազոյն հին եւ մառնախառն, յորում գտանին առատապէս քարացեալ ժժմակք:

Յայս կողմանս խնդրելի է զՄայրեաց ջուրք շէն կամ բերդ, յորմէ յամին 1072 նախահաւ սրբոյն Ներսիսի «Օշին իշխան ել ի ժառանգութենէ իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց ջուրք, հանդէպ Գանձակայ, եւ եկն ի Կիւլիկէ եւ հառ զԼամբրոն»¹:

Յարեւմտից Գանձակայ ոչ նշանակեն գեօղք հպազոյն, այլ ի բացեայ իբր վեց մղոնաւ յահեկէ գետոյն Սարքեր գիւղ, հուպ ի Զիյատուր: Յելից նորա Նապու-Աղալլ, եւ ի սորա ելից, մերձ ի գետեզրն Զօպան-Ապտուլլահ: Ի հիւսիսոյ արեւմտից նորա Ալանգալլ, իսկ յարեւելից եւ յաջմէ գետոյն Կիւլեասար: Խոնարհազոյն ի վերայ գետոյն Լեկ, Թէ արդեօք յանուն Լեկաց: Ի սպառուած վիճակին եւ առ բերանով Կանճայ գետոյ ի Կուր՝ յաջմէն Գարասաֆալ գիւղ, յորմէ անցանեն ընդ Կուր յԱղուանս, եւ ձգի ճանապարհն մինչեւ ի ստորոտս Կովկասու, յենիսուի գաւառ: Մերձ ի Գանձակ յիշէ Շապի կաթողիկոս եւ զԱւ-տեօփիէն գիւղ:

ժ. Ալիշան իբր աղբիւր նշանակած է «Յշտ. Դ. 490», որ չկրցանք ստուգել Թէ ինչ աղբիւրի կ'ակնարկէ:

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ - ԿՈՒՐԱԿ - ՍԱՄՈՒԽ

73. Յարեւելեան հարաւակողմն գաւառին Գանձակայ, յառաջ քան զՌուսաց տիրապետութիւն, զոյին երեք մանր վիճակք, եւ ցարդ երկուքն յիշին, այլ ընդ Գանձակայ անբաժ ի մի գաւառ գրեալք, եւ են Ոսկանապատ, Կուրակ եւ Սամուխ: Առաջինն կոչի յանուն վիճակին, որ արդ ոչ լսի, այլ զուգակից է Փափագ վտակի՝ որ ի Սլուկ լճէ ելանէ, ի ստորոտս Սարիալայ, եւ լին թուի գործեալն յերկրաշարժէ 1140 ամին, փլուզմամբ Ահարակ լեռին՝ որ էր անշուշտ ասը մի Սարիալայ, որ արգել ըստ նախեղեալ բանից պատմչին¹⁹⁷ զձորակն՝ որ անցանէր ընդ մէջ Նորտ, իմանամ զբաղաքն Գանձակ. ապա ոչ յեղբոր այժմեան Կանձայ գետոյ՝ այլ Ոսկանապատի շինեալ էր նա զառաջինն, իսկ յետոյ միւսանգամ եւ երկիցս տեղափոխեաց Գանձակ գղերս իւր: Ի լճէ այտի յառաջ խաղացեալ գետակին ընդ արեւելս՝ ըստ օրինակի այլոց գետոց աշխարհիս, ապա փոխէ զընթացն եւ ընդ հարաւ խոտորեալ անկանի ի Կուրակ՝ յահեկէն, սուղ ինչ ի վերոյ քան զի՝ նոյն խառնուրդ Կուրակայ, որ յաջմէն օժանդակէ զԿուրակ: Ոսկանապատն վիճակ՝ յայտ է թէ ափամբք գետոյն իւրոյ բովանդակէր, եւ Կուրակ՝ որ եւ Քուրաքապասան կամ Քուրաք-չայ իւրով գետովն եւ միջերկրաւն Կուրանայ: Յետ միութեան երիցուն գետոցս՝ Կուրակ հարաւախառն յարեւելս իջանէ ի Կուր, եւ երկիրն որ յարեւելեանս միջոցի Ոսկանապատու եւ Կուրակայ եւ Կուր գետոյ՝ նա ինքն է վիճակն Սամուխ, որոյ անուն ոչ յիշի ի գիրքս մեր, եւ թէ զիւրդ ի հնումն անուանէր՝ ոչ գիտեմ: Հաւանելի է Շակաշիւի կամ Առանձնակի Ուտիոյ գաւառաց լինել մասն: Իսկ արեւմտեան վիճակացն՝ թուի ինձ Փառխոս գաւառի կամ աշխարհի ի միջին դարս հռչակելոյ, զորմէ յԱրցախ աշխարհի ճառեսցի:

74. Յարեւմտագոյն կողմն վիճակացս, մերձ ի սահմանս Այրումայ եւ Սլուկ լճի, ի բարձու ոստոյ միոյ Սարիալայ՝ կայ Մոռտ կամ Մոռոմուտ մատուն, յորում եւ խաչ մի պատուեալ ուխտիւք, զոր աւանդեն մեծին Մեսրովպայ օծեալ միւռոնիւ եւ կանգնեալ յերկրպագութիւն հաւատացելոց: Շուրջ զմատրամբն մայրիք պատեն եւ աղբերք բղիւնն բարեհամբ, իսկ ի կատար լեռինն դիտակի որ հայի ընդ դաշտակողմն Գանձակայ՝ մինչեւ ի Կուր, են մատրունք եւ ուխտատեղի Սուրբ Երմողեայ եւ Պանդալեւոնի, եղեալք անշուշտ յաւուրց Վաչագանայ բարեպաշտ արքայի, առ որով յայտնեցան նշխարք սրբոցն բերեալք եւ թաքուցեալք ի սուրբ Գրիգորիսէ՝ մերոյս Լուսաւորչի թոռանէ:

197. ԵՍՍՑԻ ԿԹՂՍ., էջ 24:

Յերի վտանգին համանուն կայ Ոսկանապատ կամ Սկնապատ աւան 100 տամբ եւ սաքաշէն եկեղեցեալ. եւ մերձ նմին Անապատն Աստուածածնայ կամ Ոսկանայ, որոցաձեւ եկեղեցեալ: Առընթեր ամբառնայ Յարութիւնասար լեռն, յանուն ճգնաւորի միոյ, որոյ դամբան պատուի ի գագաթանն՝ ի խնդիր անձրեւոյ յերաշտի: Սա էր գլխաւոր չէն վիճակին, յորմէ ելին Սարուխան Բէկ Հայկազն եւ Նազար՝ եղբայր նորա¹⁹⁸, յամին 1584, ընդ այլոց ոմանց տանուտեարց կողմանցն, նեղեալք ի բռնաւորաց եւ գնացին ի Պարսս:

Ի ստորեւ յեկից Գանձակայ առ Կուրակաւ կան գեօղք Խան, Բըզախլար, Գարատաղլը եւ Բուրաֆ-չայ հուպ իրերաց: Յետինս գլխաւոր չէն է Կուրակայ, ի վերայ արքունի ճանապարհին Գանձակայ եւ Շուշեայ: Բացադոյն ի սոցանէ, ի հիւսիսոյ արեւելից, կան Թուրամլը, Քալաֆլը, Սարալը, Հագրէդ կամ Հէգար-Ահմէտ, յորոց յեկից հարաւոյ առ խառնրդոյ վտակի միոյ օժանդակի Կուրակայ Գուրուլու-չայ գեօղաւան:

75. Ի Սամուխ վիճակի ձգի պար բլրոց զուգահեռական ընդ Կուր եւ ընդ Ոսկանապատու գետն, եւ ամենայն գեօղեանն նշանակին ի հիւսիսոյ կուսէ պարուն, այսինքն է ի Կրի կողմն, եւ չափամբ իսկ նորին: Եւ են յարեւմտից կուսէ սկսեալ Ալքաուդ, Սամուխ գեօղաւան՝ հանդէպ խառնրդոց զուգավիճակ կովկասախաղաց գետոցն Եօռայ եւ Ալազանայ, Թանլեմադ, Էլիմչի, Ատապադը, Մանսուրլու կրկին:

Անդր քան զսոսա, ընդ հարաւային արեւելեան եզր վիճակիս եւ յաւարտ ստորոտի բլրոցն՝ անցանէ արքունի ճանապարհն, որ ի Կուրակաւ աւանէ գայ ընդ Կուր, եւ յայնկոյս նորին կայ այլ Սամուխ հանգրուան օթեւանի, եւ առ նովին Քէնտէֆ կամ Քանտաֆ գեօղ, յոր անուն ի դէպ է եւ յայսմ կողման լինել, զի Եսայի կաթուղիկոս բազմաւորաբար յիշէ զՔանտաք գիւղորայս, զոր յաւար առին Լեկը յառաջ քան զմեծ արշաւանս իւրեանց ի վերայ Գանձակայ: Անուանի են գիւղդդ շահաւանառ ձկնորսութեամբ Մուռինեսի, յորմէ զազնիւ խաւեարն գործեն: Ի սկիզբն դարուս 250 տունս ասէ ի Քանտաք նորն Հայաստան, բնակեալս ի Լեկաց, ի Հայոց եւ ի Վրաց:

ՃԻԻԱՆՇԻՐ – ՈՒՏԻ ԱՌԱՆՁՆԱԿ

76. Երկիրն բովանդակեալ ի հիւսիսոյ կողմանէ Կուրակաւ, յարեւելից Կուր գետով, յարեւմտից Զրբերդաւ ցնաչեն գետ, ի հարաւոյ Խաչեն գետով եւ Քէպլըլին գաւառաւ, կոչի այժմ Զիւանջիր գաւառ,

որպէս թուի յանուն ձէվանչիր պարսկական տոհմի, ի Սորասանայ հատուած եկելոյ, եթէ ոչ յանուն Ջուանչերի մեծի եւ քաջի՝ իշխանի Աղուանից: Արեւմտեան եղերք այժմեան գաւառիս Արցախոյ մասունք են լեռնավայրք: Բուն երկիրն դաշտավայր է հարթածալայ ցկուր գետ, զոր միջակտուր առնէ Թարթառ գետ յԱրցախոյ իջեալ եւ ի Սիւնեաց կողմանց: Ի հիւսիսոյ նորա եւ ի հարաւոյ Կուրանայ խաղայ գետակն Ինճէ ի լեռանց Կիւլիստանայ իջեալ եւ ընթանայ յարեւելս: Բայց ոչ մուտք նորին եւ ոչ այլոց գետոց կամ վտակաց, կամ այլ ինչ բնական հանգամանք երկրիս եւ սահմանկցին նորա Քէպէրլինայ, ոչ են մեզ ծանօթք, բայց միայն զի լայնածալալ եւ մեծի դաշտին կամ անապատին Մուղանայ մարթի գրել մասն: Նաեւ ըստ քաղաքականին տրոհմանց չնշանակին բնաւ վիճակք ի սմա եւ ոչ տեղագիրք շինից նորա:

Ի հնումն ողջոյն սա կամ ըստ մասին էր կոչեցեալն Ուտի Առանձնալ գաւառ, համանուն աշխարհին իւրոյ, որով եւ ոչ անդէպ բնավայր զսա կարծել Ուտիացոց, այլ աճեալ զարմին Գարգարացոց՝ նախաձեռնեցին զգաւառս եւ յիւրեանց անուն կոչի եւ սա, որպէս հարաւային նորին գաւառն՝ որ բնիկն է այնր տոհմի, որպէս տեսցուք ի մօտոյ, եւ հարկ է թէ նշանաւոր էր յայնժամ եւ շինութեամբք, որում երաշխաւորէ եւ որ ի նմայն Պարտաւ, մայրաքաղաքն Աղուանից՝ յորժամ տիրեցին Ուտիոյ: Բայց արժան է գիտել եւ զայս, զի զոր բազում անգամ նախնիք Ուտի գաւառ կոչեն, ոչ զԱռանձնակս զայս ասեն, այլ բազում այն է՝ զի փոխանակ Աշխարհի՝ Գաւառ ասեն Ուտիոյ, եւ յաճախ զհիւսիսային կողմանսն իմանան, զոր տեղագրեցաքս ի կուսակալութեան Նդիսաբէթուպոլսոյ: Իսկ այս գաւառ Քէպէրլինաւ հանդերձ եւ համօրէն Արցախաւ եւ մեծաւ մասամբ Սիւնեաց՝ մասն զրի Շուշեայ կամ Գարապաղ կուսակալութեան Ռուսաց ի Հայս:

77. Յահեկէ կամ ի հիւսիսակողմն Թարթառայ նշանակեալք յաշխարհացոյցս եւ սակաւք յաշխարհագիրս, են սկսեալ ի հիւսիսոյ վիճակին եւ յաջմէն Կուրանայ, Փալկալը՝ հուպ նմին եւ ի Կուր, յարեւմտից նորա Ճիմնի, Միրգա-կիւզէլ, Գրզըլ-Գօնալը, Քեարվէնդ. յորոց արեւմտից ի վերայ արքունի ճանապարհին՝ Զէյվիմսէի, ուր եւ իջեւանատուն եւ պահապանս հաստատեալ է Ռուսաց: Յարեւմտից նորին եւ ճանապարհին՝ են Քիւրտ, Աքամիսան, թուի յանուն մեծագործն Աղամ մէլիքայ. Գարաբոյունլու, Գարդումաղ, Ղաճալը: Ի հարաւոյ ելից Զէյվիսեքեայ Բապի ասկէր, Սարով երկու. յելից սոցա Գարամանի, Գայալը Հասանգայա, Կերամա:

Յարեւմտակողմն, մերձ յարքունի ճանապարհն Գարատաղալը քաղաքաւան, գլխաւոր չէնք գաւառիս. այլ զինչ ի հնումն էր տեղիդ կամ զինչ այժմ ի նմա՝ ոչ գիտեմ: Ի հարաւոյ սորա, առ Թէրթէրաւ Սըրմալը, եւ յարեւմտից ի վերայ գետոյն եւ ճանապարհին Թէրթէրսփի

խղեանազեօղ: Յարեւելից Սըրճալեայ՝ առու, հատեալ ի գետոյն՝ գնայ ի Կուր, գործելով տելդա կամ եռանկիւն կղզեակ՝ խարսխեալ ի Կուր: Յանկեան խառնուածոյն ի Կուր՝ կայ Էկիրմէլի. մերձ ի հարաւային անկիւնն Ձապիրմիլ, իսկ ի սրանկեանն յարեւմտակողմնն Տիւամի, յորոյ հարաւոյ կայ նշանաւոր քան զամենայն շէնս զաւառիս եւ հարաւային Ուտիոյ:

78. Պէրտէ կամ Բարդայ, ըստ արդեացս կոչման, յորոց եւ ի յոյն փոխեալ ի ԺԻ դարու (Բարդաա), որ է Պարտաւ ըստ նախնեաց, հին մայրաքաղաք Ուտեացոց, եւ ապա Աղուանից, որպէս վկայէ պատմիչն նոցա «Մայրաքաղաք ունին զՄեծն Պարտաւ»¹⁹⁹: Այժմ գեօղ է անշուք առ երի հին աւերակաց, որ կան յարեւմտից գեղջն, ըստ հայկական քաղաքաշինութեան օրինի յանկեան երկուց վտակաց գետոյն, լայնարձակ դրիւք եւ հողազանգ պարսպօք մնացուածօք տանց, կրպակաց եւ շուկայից եւ մզկթի, ընդ որս հարկ է թէ եւ եկեղեցեաց եւ ապարանից կայցեն մնացուածք, այլ քանզի չէ ուրուք հետազօտեալ զքննելի վայրս եւ մեզ ծանօթս տուեալ, մեք ոչ զանց արասցուք զհին դէպս Պարտաւայ աւանդել զծանօթսն մեզ, որ բազմաց յարտաքնոցն անծանօթք են:

Արեւելեայ պատմիչք զանազանս ոմանս հիմնարկուս ասեն քաղաքիս, ոմն յ39 թուի հիմրէթին կանգնեալ զայն, որ է 660 ամ Քրիստոսի, այլ ոմն յ85 նոյն թուականին (704 Քրիստոսի) յԱբդլազիզայ ումեմնէ, եւ այլ ոմն Աղեքսանդրի Մեծին ընծայէ զշինութիւնն, որպէս սովորութիւն է նոցա շատից նշանաւոր քաղաքաց զսա ասել հիմնարկու, որք եթէ ոչ ստուգութեան՝ այլ վկայեն հնութեանն եւ անուանի լինելոյ քաղաքին, եւ բազում անգամ նորոգման: Բայց սկիզբն շինութեան քաղաքին ոչ միայն քան զհազարացոց թուականութիւնն հին է, քանզի յիշէ զքաղաքն յԱռանձնակն Ուտի մերս Խորոնեցի²⁰⁰, այլ եւ անդր իսկ զթուականն Քրիստոսի ըստ վրաց պատմչաց, նաեւ կարի քաջ ի բաց հին, եթէ արժան իցէ հաւատալ Ջուանշէրի պատմչի նոցա²⁰¹. քանզի ի Պարտոսէ յեղբօրէն Հայկայ, ասէ, կառուցեալ զՊարտաւ՝ յիւր անուն, որ ընկալաւն ի բաժին զաշխարհն Առանայ մինչեւ ի Խառնուրդս Կուրայ եւ Երասխայ: Նոյն պատմիչ յիշէ զՊարտաւ եւ յետ ոչ բազում ամաց զկնի Աղեքսանդրի, զի Սայուրմակ որդի Փառնաւազայ, որ եսպանն զԱզոն զկուսակալ Մակեդոնացոյն, էառ ի կնութիւն զդուստր Շահապին Պարտաւայ՝ զառն Պարսկի²⁰²: Նոյն դարձեալ ասէ եւ զՓերոժայ Սասանեան Պարսկէ զազգակցին Միհրանայ վրաց ար-

199. ԿՂԿՏ., էջ 171:

200. Հմմտ. Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, էջ 113:

201. Հմմտ. ՋՈՒԱՆՇԵՐ, էջ 9:

202. Հմմտ. ամդ, էջ 25:

քայլի, ի սկիզբն Դ դարու Քրիստոսի՝ տիրել տանն Առանյա «մինչեւ ի Պարտաւ»²⁰³: Բայց զոր ի նմին ժամանակի ոմն յառաջնոցն մերոց պատմաց, Ջենոբ Գլակ, ասէ, Սասանեանն Արտաշրի խոստացեալ Անակայ վարձս սպանման խորհրդու, եւ ապա մնացեալ զարմի նորա՝ տուեալ զՊարտաւ²⁰⁴, թէպէտ եւ ի մերոցս ոմանց կարծեցաւ քաղաքս այս, այլ ի դէպ է զայն ի բուն աշխարհին Պարթեւաց խնդրել, իմա՝ ինձ զՊաիլաւն Պարտաւայ, որպէս եւ անուանէ պատմիչն այն: Եւ զտանեմք համանուն քաղաք ի Սազաստան կամ ի Տրանգիան աշխարհի, որ մերձ իսկ է Պարթեւացն՝ յիշեալ ի հին աշխարհագրէն յԻսիդորոսէ խառք-սացոյ՝ զոր կոչէ Պարտաւ եւ ստուգիւ իսկ Պարտաւն Պահլաւայ է Պաիլաւ Պարթեւաց, ըստ որում եւ խորոնեցին ասէ, Արտաշրի խոստացեալ առ Անակ «զբունն տունն... որ Պահլաւն կոչէր արքայանիստ քաղաքն Բահլ»²⁰⁵: Եւ Սեբիոս Պատմիչ ասէ դարձեալ առ որդի սպանեւոյն «զՊարթեւական զՊահլաւն»²⁰⁶: Պատմիչն աղուանից յետ կիսոյ Ե դարուն ասէ շինեալ զքաղաքն. «Ի սորա հրամանէ (Պերոզի արքայի) շինեցաւ ի Վաչէ (Աղուանից թագաւորէ) Պերոթապատ մեծ քաղաքն՝ որ այժմ կոչի Պարտաւ»²⁰⁷: Ձեռնն անուն եւ Միսիթար Գոչ սուղ ինչ յեղմամբ կոչէ Պերոզպատ²⁰⁸, որ այժմ ասի Պարտաւ, որ է ըստ Պարսից Բարբառոյ Ֆիլյոուզապատ: Աղուանիցին ստէպ զրէ Պերոզպատ կամ Փերոթաւաւտ²⁰⁹: Բայց զայս շինուած արժան է նորոգութիւն անուանել հրամանաւ Պերոզի, վասն որոյ յիւր անուն կոչեցեալ առ վայր մի եւ ընդ հուպ խափանեալ, որպէս երբեմն մերոյն Արտաշատայ՝ Ներոնիա կոչիլ, յանուն Ներոնի, զի եւ անդստին ի վերջ կոյս Ե դարու խորոնեցին յաշխարհագրութեանն²¹⁰, եւ Շուհիհաղիչոյ կաթողիկոս Աղուանից ի ժողովին Վաչագանայ Պարտաւ կոչեն զքաղաքն, եւ զանունն բռնաւորի ոչ յիշեն, եւ ըստ զբնագրաց կանոնագրաց՝ մի ի ժողովականացն ի սահմանս Պարտաւայ, յամին 488, Մաթէ՝ երէց Պարտաւեայ գրի, որ նոյն ինքն Պարտաւն է, յանկազոյն արդի կողմանս Պարտաւ: Ի ժողովի աստ նախագահ Շուհիհաղիչոյ կաթողիկոս՝ Արքեպիսկոպոս Պարտաւայ ստորագրէ զանձն, որով յայտ է զի անդստին զայդ անուն իբրեւ մայրաքաղաքի Աղուանից տէրութեան ի կիր առնուին հայրապետք աշխարհին, եւ նստէին իսկ ի նմա, թէպէտ եւ զբուն հաստատութիւն աթոռոյն անդր՝ ի կէս 2 դարուն ասէ պատմիչն, յեր-

203. Ամդ, էջ 63:

204. Ջենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարսոնոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 20-21:

205. Մ. ԽՈՐԵՆԱՍԻ, էջ 211:

206. ՍԵՐԵՆՈՍ, էջ 34:

207. ԿՂԿՏ., էջ 42:

208. Հմմտ. ՄԻԽԹԱՐ ԳՈՇ (ԿՂԿՏ.), էջ 355:

209. Հմմտ. ԿՂԿՏ., էջ 178-180:

210. Հմմտ. Մ. ԽՈՐԵՆԱՍԻ, Աշխարհացոյց, էջ 33:

կրորդումն ամի Հայ Թուականին փոխադրեալ ի Չորոյ զաթոռն, եւ նստուցեալ կաթողիկոս զԱբաս²¹¹:

Առ հարստութեամբ թագաւորացն Աղուանից, ցԸ դար, արքայանիստ նոցին լեալ եւ ստէպ ի Պարսից նուաճեալ, առաջին քաղաք անուանի եւ հօր համարէր յարեւելեան մասին Հայոց եւ Աղուանից, եւ որչափ է ուսանել ի պատմէն՝ էր յայն ժամականակ քաղաքն մեծ եւ ընդարձակ, եւ մերձ «յորդաբուխ մօրաջուրց»²¹², որք հաւաստեն եւ յայժմեան դրիցն ի կղզիաձեւ երկրէն, որ հարկ է թէ մօրասցի ի գեղման ջուրց: Եւ ունէր բնոր մեծ, յոր ի ժամանակ վտանգի ամրանայր բազմութիւն յոյժ, եւ էին նորա դրունք չորք, յորոց շատք թուին յարեւելս զգէմսն ունել: Եւ ոչ միայն մեծ եւ ամուր, այլ ըստ նմին եւ բարգաւաճէր ճոխութեամբ, դիպան դրիւքն մերձ գոլով ի Կուր գետ մեծ, ի Կովկաս եւ ի Հայս եւ ոչ հեռի ի Կազբից ծովէ, վասն որոյ եւ Ղեւոնդ պատմիչ Մահաստամ կոչէ զՊարտաւ²¹³. Իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի Փայտակարամ անուանէ, կարծեմ վասն սմին պատճառի, թէպէտ եւ «սահմանակից համատարած ծովուն»²¹⁴ Կազբից, ասելով՝ զդիրսն ընդ միւսոյ Փայտակարան քաղաքի շփոթէ: Ընդգրտագոյն ասէ Ուխտանէս պատմիչ ի դաշտին Փայտակարանու լինել զՊարտաւ, յայս անուն կոչելով զանապատն Մողանայ, որոյ մեծ մասն ի Փայտակարանն աշխարհի տարածիւր²¹⁵:

79. Բազում անցք անցին ընդ քաղաքս յէ դարէ եւ անդր: Ի սկիզբն այնր դարու, յարշաւել Հերակլի կայսեր ի վերայ Խոսրովու, արքայի Պարսից, եւ ի կամելն ձմերել ի կողմանս Աղուանից, հրամայեաց Խոսրով աւագաց բնակչաց քաղաքին՝ թողուլ ելանել անտի, «եւ ելեալ գնացին ամրացան ի տեղիս տեղիս. եւ բազումք ի քրիստոնէից եւ ի հեթանոսաց արուեստագործաց բնակչաց քաղաքին, որք վասն անկարողութեան իւրեանց՝ ոչ կարացին գերծանել փախչել առաջի նոցա, մնացին անդէն ի քաղաքի անդ: Եւ քահանայ ոմն անուն Զաքարիա, այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյն... զերծոյց զբազում անձինս քրիստոնէից... նաեւ զհեթանոսաց եւ զձրէից, ուստի եւ յետոյ գովեցաւ գործ նորա, եւ վկայեալ յամենեցուն կարգեցաւ յեպիսկոպոսապետութիւն Խոսրովն Աղուանից»²¹⁶: Իսկ Հերակլի յայնմ նուագի հալածեալ ի Պարսից՝ զրգուեաց զՆազերս ընդդէմ նոցա, որք յամին 628 յարձակեցան անթիւ բազմութեամբ, եւ «իբրեւ եհաս յերկիրն

211. Հմմտ. ԿղկՏ., էջ 119:

212. ԿղկՏ., էջ 159:

213. Հմմտ. Ղեւոնդ վրդ., Արշաւամբ Արաքաց ի Հայաստան, Փարիզ, 1857, էջ 145:

214. ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՍԵԾԻ, էջ 278:

215. Հմմտ. ՈՒՌՏԱՆԵՍ ԵՊՍ., Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 121:

216. ԿղկՏ., էջ 132:

221. U. Gn., 59 222:

արքունական Բային»²²² անդ սուսերահար արարեալ դաւաճանին՝ փախչէր ինքն յԱրցախ:

Սորա եղբօր եւ յաջորդի Վարազ Տրդատայ կին՝ Սպրամ, միաբանեաց ընդ Ներսիսի Կաթողիկոսի ի ժողով Քաղկեդոնի, վասն որոյ ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց ոմանց ազդ արարին առ Եղիա կաթողիկոս Հայոց, եւ նորա եկեալ յամին 709 բռնաբար զօրութեամբ ամիրապետին Աբղլմեկիբայ «նստեալ ի մեծ եկեղեցւոյն»²²³, ոչ ըստ արժանի աստիճանին ուղղութեամբ եւ հեղութեամբ դատէր զքաջահաւատ եպիսկոպոսն եւ զտիկինն, քանզի հաւանութեամբ նորա «ոտն ընդ ոտն բաղազանեալ կապեցաւ (Ներսէս) ընդ կնոջն եւ հանդերձեալ էր ի տար աշխարհ վարել. սակս այնորիկ անսուղ եղեւ զաւուրս ութ, վախճանեցաւ, եւ ետ թաղել զինքն նովին երկաթով»²²⁴, եւ 5օԾ Եղիա փոխանակ նորա զՍիմէոն սարկաւազապետ ժողովոյն:

Աստ գումարեաց ժողով մեծ եւ Սիմոն կաթողիկոս Հայոց, յամին 768, ընդ իւր ունեւոյ եւ զՍահակ Բագրատունի իշխանապետ Հայոց եւ զայլ իշխանս, աթոռակցութեամբ Դաւթի կաթողիկոսի Աղուանից եւ իշխանի նոցա Վարազ Բուրդակայ եւ այլոց, որովք եղ կանոնս 24 վասն կարգաց եկեղեցւոյ եւ ընտրեաց զկանոնական գիրս Սուրբ Գրոց:

80. Զայսու ժամանակաւ ոստիկանք ամիրապետաց ոտնկալի եղեն ի Պարտաւ: Յետ Մսլիմայ յիշի յԱրաբացւոց զալուստ ձէռուայի, յամին 721-2, եւ կալ աւուրս ինչ՝ յերթալն ի Դարբանդ: Յետ նորա Մրուան, որ յամին իբր 742 Աշոտաւ իշխանաւ Հայոց խաղաց եհար զՀոնս, դարձ արարեալ դադարեաց ի Պարտաւ: Յօրինակս ինչ Դարբանտնամակի ասի բանակեալ Մրուանայ ի Քէսալ, մերձ ի Պարտաւ, յայլում ասի բանակետոյն 40 փարսախ հեռի ի Պարտաւ եւ 20 ի Հեմլիսայ, եւ աստի առաքեաց զաւարն առ Հէշմ ամիրապետ: Յառաջ քան զսոսա Աբղլազիզ (յամին 710-2) եկեալ ի Պարտաւ՝ նահատակեաց զազատորդին Մանկիկ, որ ի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ հանգուցան, եւ որպէս ցուցանէ պատմիչն՝ ի կէս Ը դարուն «զմայրաքաղաքն Պարտաւ խլեցին իշխանացն Աղուանից՝ Տաճիկք, եւ աստ, յԱղուանս նստուցին ի Պարտաւ, կալ արքունեացն եւ ծծել զպարարտութիւն երկրիս: Յորոց մի ոմն յարքունեացն եկեալ ի Պարտաւ, սակս աշխարհին Հայոց հոգոց զհայրապետն իւրեանց զՏէր Եսայի՝ հանդերձ եպիսկոպոսօքն յղեալ առ նա առաքեն»²²⁵, զոր ընկալաւ Վարդանուհի տիկինն Աղուանից յապաւրանս իւր յամին 787: Եւ էր ոստիկանն այն Ուլքեղլա, եղբայր Հարուն

222. ԱՌԴ, էջ 222:

223. ԱՌԴ, էջ 297:

224. ԱՌԴ, էջ 297:

225. ԱՌԴ, էջ 325:

էլ Րէշիտայ մեծի ամիրապետի, զի հազարապետ նորա խուզիմա կամ Եգիտ, չարիս մեծամեծս հասուցանէր ի Հայս, որ եւ զիշխանսն Արծրունեաց, զՍահակ եւ զՀամազասպ մարզպան եւ զՄեհրուժան կալեալ ի Հայս էած ի Պարտաւ եւ հրապուրէր յուրացուիլին. զՄեհրուժան պարտեալ եւ զայլսն հաստատուն գտեալ՝ հրամայէր սրով սպանանել. «եւ նոցա ճեմ առեալ սիգափայլ գնացիւք, որպէս յառաքաստ հարսանեաց, անտրտում ուրախութեամբ առ հանդէս մարտիրոսութեան դիմեալք... երթայր զկնի նոցա եւ բռնաւորն, հանդերձ նախարարօք Հայոց եւ այլ բազմամբոխ դասք ի քաղաքէն՝ ի տեսիլ նահատակութեան սրբոցն»²²⁶, յոր երէցն եղբայր Համազասպ՝ զկրսերն հրաւիրէր նախազահ լինել առ Քրիստոսի, եւ նորա «իբրեւ ի հրահանգարանէ վարժող դաստիարակէ յառաջեալ ընդդէմ սրբոյն, եւ կնքեալ զամենայն զգայարանս նշանաւ սուրբ խաչին»²²⁷ ընդունէր զկատարումն, եւ զհետ նորա եղբայր իւր, ամալ յառաջ քան զգալուստ Յսայեայ կաթողիկոսի Հայոց այսր, որ եւ ընկալաւ յՈվսեփայ զայլ հազարապետ եւ դարձաւ:

Յետ երկուց ամաց (789) Ովսեփայ՝ զբոյր արքային խազրաց ըզնաթուն խնդրեալ ի կնուիլին իւր կամ հազարապետի ամիրապետին, եւ իբրեւ մեռաւ աղջիկն ի Պարտաւ, դաւով եւ դեղով համարեալ զայն՝ պատերազմ յուզեաց եղբայր նորա եւ աւերեաց զբազում գաւառս Աղուանից եւ Վրաց:

Յ'Թ դարու, ի զօրանալ իշխանաց Սիւնեաց եւ Նաչեւոյ՝ բազում անգամ ընդդիմութիւն լինէր նոցա յօստիկանացն Պարտաւայ, յորոց երբեմն արք ընտրեք, յամին 824, յարձակեալ յԱմարսա եւ վարեալ գերիս, հարան ի Սահլէ Սիւնույ ի Շիկաքար: Սակս այսց բռնութեանց, ի սմին ժամանակի, կաթողիկոսն Յովհաննէս փոխեաց զԱթոռն հայրապետական ի Բերդակոր: Ի կէս այսր դարու եկեալ Բուխայի ի Պարտաւ ձմերէր, եւ աստուստ յարձակէր ի վերայ Ապումուսէի քաջի իշխանի Աղուանից տարեւոր ժամանակաւ, եւ նմա ստանանել ինչ ոչ կարացեալ՝ նահատակէր վկայս բազումս: Յետ երբ 30 ամաց Յիսէ ոստիկան, որդի Շեխոյ, փոխանակ իւր քաղաքապետ կարգեաց ի Պարտաւ զՄահմէդ ում զՅամանիկ կամ Եմեմիկ, յիւրոց հաւատարմաց, որ ապստամբեաց ի տեսուէն՝ հաւանութեամբ զխաւորաց քաղաքին: Եւ եկեալ Յիսէ՝ հանդերձ Աշոտաւ իշխանապետաւ Հայոց եւ իշխանօք Աղուանից եւ զամիսս 13 մարտուցեալ ընդ քաղաքին՝ ոչինչ կարաց ստանանել: Յետ նորա Ափշինն բռնաւոր նստաւ ի Պարտաւ, առ որ եկեալ իշխանացն Արծրունեաց, եւ իմացեալ զի չարիս նիւթէ, փախեան անտի

226. ԱԻԳԵՐԵԱՆ Հ. Մ., Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1810, էջ 579:

227. Անդ, էջ 580:

եւ հարին զգորս նորա ի Հայս, եւ ոմանք յիւրեանցայնոցն գերի անկեալք եւ բերեալք ի Պարտաւ՝ սրախողխող եղեն: Յետ ոչ բազում ամաց «սպառի ազգն այն Տաճկաց եւ երեւի այլ ազգ՝ որ Դելեմիկք կոչեն (այսինքն Տիւբեմեանք՝ ծագեալք ի Տիւբեմայ Գիլանայ ի սկիզբն ժ դարու), որոց զլխաւոր ոմն եղեալ Սալար անուն, համատարած սփռեալ զիւր գաւազան՝ տիրէ Աղուանից, Պարսից եւ Հայոց, եւ եկեալ ի Պարտաւ իւրացուցանէ իսկոյն: Ընդ նոյն ժամանակս բաղխի ի կողմանցն Հիւսիսոյ այլադէմ օտարանշան իմն՝ զոր Ռուզիկքն կոչեն, ոչ աւելի քան զչորս հազար, ընթանալով իբրեւ զմրրիկ ընդ համատարած աշխարհածով ելիցն Կազբից, յանկարծ հասանէին ի մայրաքաղաքն Աղուանից Պարտաւ, ոչ ուստեք եղեալ ընդդիմակայիլ նոցա, եւ ի սուր սուսերի մատնեալ զքաղաքն, Թափեցին յինքեանս զվայելչութիւն ամենայն կազմութեան բնակչացն, եւ նոյն ինքն Սալարն պաշարեալ զնոսա՝ ոչինչ կարէր վնասել, զի անյաղթելի էր զօրութեամբ: Իսկ կանանց քաղաքին հնար իմացեալ, բաժակ մահու արբուցանէին Ռուզացն, որոց իմացեալ զգաւաճանութիւնն՝ յանխնայ կոտորէին եւ զմանկունս նոցա, եւ կացեալ ի նմա ամիսս վեց, Թափուր եւ ունայն զքաղաքն թողուին, եւ մնացեալքն զանգիտող ձեւով՝ զնացին յաշխարհէն իւրեանց բազմազան աւարաւ»²²⁸:

Նշանաւոր են դէպքս յարչաւանաց ուսուաց եւ յիշատակ նոցա եւ զալուստ այսր իբր 900 ամօք յառաջ քան զնոր տիրանալ նոցա կողմանցս ի մերում դարու: Իսկ Դելեմկացն հարստութիւն՝ ոչ տեւեաց աւելի քան զդար մի: Առ նորօք մեծ ճանապարհորդն արաբացի Իպն-Հաւքալ էանց ընդ Պարտաւ եւ եգիտ զնա շէն եւ ճոխ ամենայն իրօք առաւելեալ քան զյոգունս յերեւելի քաղաքաց Պարսից:

Յետ Դելմկաց՝ կողմնակալք սելճուգեանց եւ որ ըստ նոցանէ իշխանք կալան զՊարտաւ, առ որովք ի կէս ժԲ դարու Զախրշահ, որդի Սուլտանի միոյ որ ձգեաց զՏօղան եւ զաներ նորա Գրիգոր ի մարտ ընդ Թուրքմանաց, հալածեալ ի նոցանէ եւ յիշխանէն Գանձակայ՝ անկանէր առ Թուրքմանս՝ որք ի հարաւոյ Պարտաւայ: Ոչ շատ ամօք յառաջ քան զնա՝ երեւի իշխեալ Պարտաւայ Աթաբակն Ռանայ Ասխանդուլն, զոր հարին զօրք Դաւթի արքայի Վրաց, մինչ նա 4000 արամբք երթայր առ Սուլտանն:

Առին զքաղաքս զայս ի վերջ դարուն կամ ի սկիզբն ժԳին Զաքարէ եւ Իւանէ, այլ յայտ է թէ յետ սակաւուց անկաւ ի ձեռս Թաթարաց եւ նորոյ պարսկական տէրութեան, յոյր ձեռս եւ մնաց մինչեւ ի նուաճել ընդ Ռուսօք, թէպէտ եւ բազում անգամ յարձակեալ ի նա Հիւսիսայնոց, որպէս եւ յամին 1579, օգնութեամբ նոցին Օսման զօրավար Օսմանեանց՝ յաւարի էառ զՊարտաւ եւ զամենայն Աղուանս, այլ յետին դա-

ըրոց դէպք՝ ըստ նուազել պատմւոյ՝ անյիշատակը մնան, եւ ոչ գիտեմ երբ ի սպառ եղծեալ անշքացաւ՝ ջրոց ողողմամբ, որպէս ասի, քաղաքն մեծ, որ ոչ միայն հին շքովն Աղուանից եւ զօրութեամբն եւ ճոխութեամբ, այլ անուանի է առ արեւելեայս եւ իմաստուն արանց բարգաւաճանօքն ի նմա, որպէսզի եւ Պարտաւայս կոչել նոցա: Եսայի կաթողիկոս յիշէ եւ յամին 1721 ասպատակեալ Լեկաց մինչ ի Պարտաւ, եւ մերձ նմին բանակեալ Պարսից եւ հալածեալ ի Լեկաց յԱրցախ կոյս²²⁹:

Զարդիս որպէս ի սկզբանն ասացաք՝ աւերակ ամայի է ընդարձակութիւն քաղաքին. միայն գեօղ մի գնորին կրէ զանուն եւ զտեղի, այլ սահմանն անուանի են քաղաքերութեամբ պտղոց, յորս նշանաւոր է թուղ եւ մետաքսաբեր թթենի. գովի եւ ջրի կողմանց Պարտաւայ:

Գոյ յաւերակսն եւ գմբէթ-աշտարակ մի նման Նախիջևանայն, կառուցեալ յ922 թուի հիմր., որ է 1516 ամ Տեառն, կամ հնագոյն եւս ի ԺԴ դարու: Այժմ մերձ ի կործանել, որպէս ետես Տօն՝ յամի 1861 (Ապրիլի 20): Բնակիչք տեղւոյն Գմբէթ կոչեն զայն, որ նշանակէ եւ գերեզման, եւ է որ կարծէ զայն շիրիմ միոյ ի Շրուանշահից:

81. Մերձ ի Պարտաւ էր Ալուէն գիւղ կամ արուարձան, որ «հովոց ի տեղիք» Վաչգանայ կոչի, ուր եւ անուանի ժողովն գումարեցաւ: Ի Պարտաւայ մինչեւ յԱրցախոյ ամուրս՝ երկիրն ամենայն շինանիստ բնակութեամբ եւ ագարակօք՝ երբեմն գրաւեալ ասի, այժմ յաշխարհացոյցս միայն գտանեմք նշանակեալ յաջմէ կամ ի հարաւոյ Թարթարայ ի ստորին մասն վիճակիս Զիւանշիրայ զգեօղս յելից Պարտաւայ Բիւրտ, Լեաֆիմի, Աֆկիպի ար Կուրաւ, Ալքաուդ. ի հարաւոյ՝ Բալանդար, Շիրվանլը, Ալշարի, Սուլլեա, Պերկիշէթ, Սարնալը, Բիւհարրի, Խայնաւ, Քուպեան, Արանլը, Սարնալը միւս, Սեօսիւլէն, Արեմ, Իւզպաշը, Կիւլիմէ, Սոււա, Խաննէդան, Սարնալը միւս եւս, Քարպէնտ: Գեօղ մի եւս առանց անուան յիշի ի սահմանս Պարտաւայ՝ բնակեալ իբր յ300 տանց նեստորականաց եւ Հայոց՝ զաղթելոց յՈւրմիոյ ի պատերազմին Պարսից: Բայց եւ ոչ զմիոյ ի գիւղորայիցս չունիմք ուստեք ծանօթս, վասն որոյ եւ ոչ զստուգութիւն անուանցն կարեմք երախաւորել: Եւ յայտ է թէ բազում եւ այլ գեօղք եւ շէնք են յարեւելակողմն դաշտահարթ գաւառիս, ուր եւ ոչ մի ինչ ոչ նշանակի յաշխարհացոյցս, որպէսզի եւ ընթացք գետոցն անյայտք մնան:

82. Ի գաւառիս Զիւանշիրայ թուին լինել հին տեղիքն, Բերդակոր՝ Հովոց տեղիք կաթողիկոսացն Աղուանից, այսինքն է ամարանոցքն ի լեռնակողմանն, յափն գետոյն Տրտուայ, այն է Թարթաւ, յոր թափեաց Սիմէոն կաթողիկոս զգերան Ներսիսի կաթողիկոսի իբրեւ զմոլո-

229. Հմտ. ԵՍԱՅԻ ԿԹՂԱՍ., էջ 34:

րելոյ առն: Յառաջնում քառորդի թ դարու՝ այսր փոխեաց եւ հաստատեաց զԱթոռն Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոս՝ ի զօրանալ Տաճկաց ի Պարտաւ. այժմ Զարտախլը կոչի գիւղս, եւ է ի նմա մատուռն մի Վահրամաշէն անուն:

Առ նովին Տրտուաւ էր եւ Դուտակամ «սեփական գիւղ արքուներ»²³⁰, ուր Վաչագան արքայ յելանելն ի խնդիր նշխարաց Ս. Գրիգորիսի՝ գումարէր զուխտ եկեղեցւոյն եւ զաւագանին ի խնդրուածս աղօթից, եւ անդ տայր բերել զնախընկալ նշխարս Ս. Լուսաւորչին եւ զՀռիփսիմեանց, եւ մեծաշուք հանդիւիւ ընդ առաջ նոցին ելանէր եւ հանգուցանէր. եւ զի յայնմ եղանակի «էր ժամն դարնանային անճրեւաբեր հոսմանց՝ կամեցաւ թագաւորն անդէն թողուլ զաշխարհատիկինն, այլ նա ոչ հաւանէր, մեծաւ փութով փափաքեալ զկնի ընթանայր»²³¹ ի գիւտ սրբոցն: Զորս իբրեւ գտին՝ բերին այսր ի Դուտական, եւ հանգոյց արքայն զմասն մի նոցին ի նորակերտ մատրանն «յանուն Պանդալէոնի, զի անդ փոխեալ զերանելին մեծարեսցէ յոյժ՝ թողոյր երիցունս եւ սարկաւագունս եւ յոլովագոյն գունդ պաշտօնէից»²³²:

Մօտ ի գիւղս յայս եւ առ հեղեղատովն Տրտուայ բանակեալ էին զօրք Հերնակի՝ յառաջնումն նուագի գալստեան իւրեանց, յորժամ հասին ի վերայ նոցա Պարսք «եւ դարձուցին ընդ կրունկն զՀերակլիոս, եւ վարեցին ընդ աշխարհն Սիւնեաց, զի թէպէտ հարուածք մեծամեծք եղեն զօրացն Պարսից, սակայն հանին տարան, արկին զնա յաշխարհն իւր, եւ անդէն կալան զքաղաքսն՝ զոր հանին բռնութեամբ ի նմանէ»²³³:

Մերձ ի Բերդակոր թուի եւ Դարախոն գիւղ, ուր Մաթէ երէց, աշակերտ Յովհաննու Մանդակունու չայոց չայրապետի՝ բերեալ եւ եղեալ էր զարդ յիշեալ նշխարդ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի եւ զՀռիփսիմեայ եւ զԳայիանեայ, զկնքեալսն մատանեաւ նորին Յովհաննու, յորմէ յայտ լինի զի գտեալ էին յայնժամ ի հայս նշխարք Լուսաւորչին, եւ զի նորա հանեալ էր մասն ի սրբոց կուսանացն՝ յորժամ զհասարակ մարմնոյ նոցա կնքեաց ի տապանս, զոր եւ ոչ Ս. Սահակայ ասեն բացեալ, աստի ետ բերել Վաչագան զնշխարսն ի Դուտական:

Ի վերայ ճանապարհին Դուտականայ յԱմարաս՝ կայր գեօղն Աժափս կամ Արաժափս, ուր զկայ էառ Վաչագան, եւ Յովելայ սարկաւագի յայտնեաց ի տեսեան Ս. Գրիգորիս՝ զղիրս հանգստեան իւրոյ: Անտի միւս եւս օթեւան յԱմարաս կոյս՝ յիշի «Քարունէն փոքր

230. ԿՂԿՏ., էջ 66:

231. ԱՌԴ, էջ 68:

232. ԱՌԴ, էջ 86:

233. ԱՌԴ, էջ 133:

ազարակ²³⁴... օթի տեղ»²³⁵, ուր յերթալն եւ ի դառնալն յԱմարասայ զկայ առին արքայն եւ կաթուղիկոսն Շուսիհազիշոյ:

Ի սոցին սակի յիշի եւ Ռուտակ սեփական գեօղ արքային Վաչա-
զանայ, ուր դպրոցս կարգեալ եւ դպրապետս՝ կրթէր զմանկունս քրո-
մաց եւ զմատնահարաց՝ յօրէնս քրիստոնէութեան. «եւ ի գալն իւր-
ուս ի գեօղն՝ կատարել զյիշատակ սրբոցն, նստէր ինքն թագաւորն
ի տան դպրոցացն եւ զօրդէս դիւթացն եւ քրմացն զինքեամբ կացու-
ցանէր»²³⁶:

83. Յայսմ գաւառի թուին եւ յիշատակեալքն առ ի նախնեաց
Բագնաց գիւղ յՈւտի գաւառի, յորմէ էր թագուհի տիկինն «ի բնաշ-
խարհիկ ազատաց»²³⁷, որ յարեցաւ յաշակերտս սրբոյն Մեսրոպայ եւ
վկայեաց քաջութեամբ հաւատով ի զօրացն հոնաց յԱստղաբլուրն:

Ծանօթագոյն է քան զդա՝ դրիւք եւ անուանի՝ Կաղանկատուայ
աւան կամ գիւղ, զի ըստ երկոսին եւս կոչի, եւ յանուանէն յայտնի հնոյ
տոհմի կամ գաւառի բնավայր լինել, որուս վկայէ եւ ձեռնարկն Ժո-
ղովոյն Վաչագանայ, զի ընդ եպիսկոպոսաց եւ գլխաւոր երիցանց
ստորագրէ եւ Յովնէփ երէց Կաղանկատուայ: Եւ դարձեալ զի յիշի ի
վանորայս Երուսաղէմի եւ վանք մի յանուն Կաղանկատուաց: Իսկ
զդէրսն ցուցանէ բնիկն տեղոյս Մովսէս պատմիչ Աղուանից ի կէս է
դարու, յասելն վասն փախստէիցն ի Պարտաւայ եւ հետամտից նոցա.
«Աճապարեցին անկանել ի լեռնակողմ Արցախ գաւառին... Հասեալ ի
մասն ինչ առ ստորոտով լերինն՝ որ յանդիման մեծ գեղին Կաղան-
կատուաց, որ եւ ի նմին յՈւտի գաւառի, յորմէ եւ ես»²³⁸: Եւ այլուր,
վասն զօրաց Հերակլի ասէ դիմելոցն յԱտրպատականէ ի Պարտաւ.
«բնակեցան յՈւտի գաւառի առ հեղեղատովն որ ի մէջ սահմանացն
գեղջն Կաղանկատուաց, եւ կոխեցին քանդեցին զգեղեցիկ ստացուածս
այգեստանեայց եւ գեղաստանեացն ընդ որ անցանէին, եւ անտի չուեալ
բանակեցան առ հեղեղատովն Արտուայ՝ մօտ ի գեղն Դուտական»²³⁹:
Յորմէ ամենայնէ երեւի իբր կիսօրէիւ հեռի լինել ի Պարտաւայ, ի
հարաւոյ արեւմտից նորա, եւս եւ ի հարաւոյ կուսէ Տրտուայ: Յայսմ
աւանի բնակեալ ասէ պատմիչն՝ զտոհմն Վարագ-Աբոյեան, զեկն ի
Ստահր գաւառէ Պարսից, յորոց յիշի Ռոստոմ՝ ընդ ձեռնարկողսն ի
Ժողովն Պարտաւայ, առ Եղիայիւ կաթուղիկոսաւ. յորուս յիշատակի եւ
Դաւիթն վանական Կաղանկատուաց: Այժմ կոչի գեօղս Պարուկկաթաղ

234. Ամդ, էջ 72:

235. Ամդ, էջ 84:

236. Ամդ, էջ 51:

237. Ամդ, էջ 100:

238. Ամդ, էջ 137:

239. Ամդ, էջ 133:

կամ Վարդուկաթադ: ըստ Բաղտասարայ արքեպիսկոպոսի Գանձասարայ, յօրինակի իւրոյ գրատան պատմութեան Մովսէսի Կաղանկատուեցւոյ:

ՔԵՊԵՐԼԻՆ ԳԱԽԱՌ

84. Յետինս այս մասն աշխարհին Ուտիոյ՝ կայ ընդ մէջ գետոցն Երասխայ, որ ի հարաւոյ, եւ Կուրայ յարեւելից, որք եւ յանկեան կրկին կողմանցս անկիւնաբար միանան: Ի հիւսիսոյ սահման ունի զՃէւանշիր, եւ յարեւմտից զԱրցախ կամ զՎառանդին գաւառ: Թէպէտ եւ ընդարձակ գաւառ, այլ գրեթէ անծանօթ եւ անապատ ի շինից՝ ըստ երեւոյթի աշխարհացոյց տախտակաց, որ թուի սակա խոպան լինելոյ երկրին հանգոյն մերձակցին ի հարաւոյ կամ յաջմէ Երասխայ, այն ինքն է Մուղան, որով եւ նման նմին երկիր հարթածաւալ, սուղ ինչ առ Կուր գետով բարձրավանդակս ունելով՝ եթէ ստոյգ իցէ նշանակեալն ի նոր աշխարհացոյցս:

Այն կողմն Երասխայ Փայտակարան աշխարհ է, բայց եւ այսր կողմանս երկիր Դաշտ Փայտակարանի կոչի ի նախնեաց ոմանց, վասն որոյ եւ ոմանց թուեցաւ թէ եւ յայս յահեակ կողմս Երասխայ համարելի իցէ զաշխարհն այն սակաւածանօթ՝ զՓայտակարան, զոր մեզ ոչ է ընդունելի՝ ըստ նախագրեալ սահմանաց աշխարհին Ուտիոյ, եւ ըստ կարգելեացս ի տեղագրի միւսոյ աշխարհին:

Մի միայն նշանաւոր ի բնական հանգամանս երկրին՝ ծանօթ է գետն Գարգար, որ ի լեռանց Կիւլիստանու իջեալ խաղայ ընդ արեւելս ի Կուր, այլ եւ ոչ տեղի թափման քաջայայտ: Մերձ նմին առու կամ ջրանցս հատեալ է ի Կուրայ ընդ հարաւ կոյս, Աֆսը-Քիւրլու կամ Քիրադան կոչեցեալ:

Բայց առաւել քան զբնութիւն իւր՝ գետս այս անուամբն յայտ առնէ զհին եւ զանուանի տոհմն մի Հայկազանց, զԳարգարացիս, որ ի զաւակացն Առանայ, ըստ մերոց պատմչաց, սերեալ, որպէս եւ այլք ի բնակչաց Առանայ: Բայց որպէս նոցայն եւ սորայս՝ հնագոյն երեւի ծագումն: Ստրաբոն յիշէ զԳարգարացիս սահմանակիցս Աղուանից եւ լեռանց Կովկասու, եւ Պտղոմէոս զԳարգարա քաղաք՝ յԱղուանս: Առաջինն մերձասահմանս սոցա ասէ եւ զԱմագոնս, զկանայս պատերազմողս եւ զամիսս երկուս միայն զալ նոցա յամուսնութիւն առ Գարգարացիս, եւ ապա կեալ անջատ: Թէպէտ եւ ըստ հասարակաց կարծեաց Ամագոնք առ Ալիւսեաւ կարգին, ի Փոքր Ասիա, եւ մերձ նոցա զնեն ոմանք զԳարգարացիս կամ Գարգանացիս, սակայն աներկբայապէս երկողին աշխարհագիրքս յԱղուանս ասեն զԳարգարացիս: Մեք ոչ հակառակիմք եւ այլոց այլուր նովին անուամբ լինել, այլ եւ

ի Հեյլէնս անգամ Գարգարա լեռն եւ երկիր: Պատմիչն Աղուանից ընդ ազինս յԱղեքսանդրէ մեծէ բնակեցուցեալս առ դրամք Զորայ՝ դասէ եւ զԳարգարս²⁴⁰: Բայց ի մեզ յաւուրց անտի առաջնոց Արշակունեաց նշանաւոր եղեւ ազգս առանեան կամ Ուրիական Գարգարացոց, եւ առանձինն պայազատութիւն լինել տոգմի նոցա ցուցանէ Նորոնեցին «Գարգարացոց իշխանութիւն»²⁴¹ կոչելով, որոց ձեռն թուի տարածեալ յԵրասխայ մինչեւ ի Թարթառ գետ, որպէսզի եւ Պարտաւն քաղաքի ի նոցին բաժնի համարել ի միջին դարս մեր, եւ զլիաւոր լինել զաւառաց Աղուանից թագաւորաց, մինչեւ փոխանակ լեզուին նոցա եւ տառիցն՝ զոր հնարեաց Մեսրովպ՝ Նորոնեցին գրէ. «Կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին»²⁴²: Իսկ պատմիչն Աղուանից Աշխարհ Գարգարացոց կոչէ գերկիրն՝ զոր Վարդան լոկ գաւառ կոչէ, եւ զբնութիւն երկրին նշանակեն՝ կոչելով Դաշտ Գարգարացոց²⁴³, որ ճահագոյն գետափանցն են վայրք: Ուրանօր մեծն Տրդատ՝ յետ հաւատալոյն ի Քրիստոս «ամենայն Հայաստանեօք իջեալ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի... յերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն... (եւ զթագաւորն Բասլաց) ահեակ ձեռամբն ընդ մէջ կտրէր զայրն, եւ ընդ զոյգ պարանոցին զգլուխ երկվարին»²⁴⁴, եւ զզօրսն վարէր մինչեւ յաշխարհն Հոնաց, եւ անդուստ գումարեալ ընդ իւր զնուաճեալ հէնսն հիւսիսի՝ խաղայ նոքօք յաշխարհն Պարսից ի վերայ Շապհոյ: Աստանօր եւ Բուղա բռնաւոր վանեալ ի Մոսնարաց «իջանէ ի դաշտն Գարգարացոց եւ երթեալ մտանէ ի քաղաքն մեծ Պարտաւ»²⁴⁵:

86. Վերին մասն երկրիս Գարգարացոց առ Կուրաւ՝ մասն էր Առանձնական Ուտիոյ, իսկ ի ստորինն՝ հաւանական երեւի լինել Տրի գաւառի եւ այլոց եւս մնացելոց, որոց տեղիք չեն քաջածանօթ եւ ոչ յիշին առ պատմիչս:

Այժմուս Քեպերլիմայ ոչ է ինձ ծանօթ անուան պատճառ եւ ոչ զլիաւոր տեղի նորին ի հնումն եւ ի նորումս: Թերեւս Քեպերրի գետը՝ որ յահեկէն Գարգարայ՝ անուանակից իցէ վիճակին եւ զլիաւոր շէն երբեմն լեալ: Այլ իբրեւ նշանաւոր տեղի նշանակի ի տախտակս Լավպիւրան կամ Լեմպիւրան աւան ի հիւսիսային արեւելեան կողմն, ոչ ինչ կարի հեռի ի Պարտաւայ եւ ի Կուրայ:

240. Հմտ. Աճղ, էջ 95:

241. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, էջ 113:

242. Աճղ, էջ 329:

243. Հմտ. ԿԳՏ., էջ 29:

244. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, էջ 231:

245. ԹՈՎՄԱ ԱՐՄՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն տամ Արծրունեաց, Պոլիս, 1852, էջ 199:

Յարեւելեաց Քէպէրեայ յահելէ Գարգարայ կայ Ագնապետ գեօղ. ի հիւսիսոյ նորա՝ Խալփարատանի, եւ եւս յարեւելս՝ Սէյտալը, Փիր-չիրակ: Իսկ ի հարաւոյ Գարգարայ՝ յարեւմտակողմն ի սահմանս Արցախայ՝ Տուրամ, Արասդար, յորոց հիւսիսոյ առ հարաւային եզերք ձէւանչիրայ՝ Պայադ (ընդ 40՝ լայն.) աւերակ քաղաքատեղոյ. ի բարեբոյս վիճակի՝ աստ նստէր երբեմն Փանահ-խան, յառաջ քան զչինուկիւն Շուշոյ: Ի հարաւակողմն գաւառիս նշանակին Ուրամ գալէ, Փէյդալալէր. եւ ի սպառուած կոյս յափն Երասխայ յարեւմտակողմն՝ բերդն Եւտիպուլագ, յորոյ ելից կայ բլուր մի կոնածեւ Գարաիլիսանա Թէփէ, յելից սորա՝ Բեղապատ, Գարտուլիմ, Գարատօմնի, Դուգմէվէր, Ադագիկ, Տօսդուղա, Մուտա-դուղա, Ֆէթէ-Ալի-դուղա, եւ յանկեան խառնրդոյ Երասխայ եւ Կուրայ Սէիտլէր եւ Մուղանի՝ յանուն անապատին:

87. Մերձ յանկիւնս այս գետոցս՝ կայր քաղաք մի հին, զոր արեւելեայք Պէյլէգան կամ Պիլլէգան կոչեն²⁴⁶, որ եւ Պիլգան, զոր ի Կաւատայ Պարսից արքայէ շինեալ ասէ աշխարհագիրն Տաճկաց, իսկ Սէն Մարդէն²⁴⁸ Համարի զսա Փայտակարան քաղաք համանուն աշխարհին, յոր կարծիս բերի եւ մերս Հ. Ղուկաս Ինճիճեանն: Այլ ինձ օտար թուի, վասնզի լայն կողմն Երասխայ եւ մերձ ի ծով համարիմ զՓայտակարանն քաղաք, մանաւանդ զի յիշի եւ առ մեզ Պէյլէգանս այս՝ ի Կիրակոս պատմչէ յԺԳ դարու Բելուկամ²⁴⁷ կոչելով, եւ էր նա քաղաք ամուր եւ տեղի ապաւինի Հայոց նեղելոց ի Պարսից, եւ սահմանք նորա կարի բարեբերք: Մայրաքաղաք Աւանայ կոչէ զՊիլղան յէ դարու՝ պատմիչն Իպն-իւլ-Ասէմ, ուր եկեալ Սլիմանայ յաւուրս Օթամանայ ամիրապետի, զիջաւ ի հաշտութիւն՝ ընկալեալ պատարագս ի քաղաքացեացն: Հուլաղուն դան պաշարեալ զայն եւ ոչ յաջողեալ առնուլ՝ այլազգ ապա խորհրդով աստեղագիտին իւրոյ եւ իմաստնոյ Նասրէլտին Դուսեայ՝ կապարալիւր փայտեայ զնդակօք բախեալ՝ ի բուռն էած եւ աւերեաց: Զայս ոչ յիշեն մեր պատմիչք, այլ միայն Կիրակոսը ասէ զԹաթարաց՝ «ամրացուցին զաղիս իւրեանց՝ որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն, Պարտաւայ եւ Բելուկամայ, յամայագոյն տեղիս զոր Բեղամէջն կոչեն»²⁴⁸: Լէնկիթիմուր ի սկիզբն ԺԵ դարու՝ վերստին նորոգեաց զքաղաքս աղիւսեայ պարսպօք, եւ զի գետ ոչ գոյր ի սահմանս

ժա. Ալիշան իր ձեռագրին լուսանցքին վրայ ունի հետեւեալ ծանօթագրութիւնը, «Միրզա Գասըմ (Դարբանտնամակ 121) զՊիլղան այժմ գեօղ ասէ լինել, 8 փարսախ (պարսիկ) հեռի յԱհար քաղաքէ Ատրպատականի: Եւ ըստ Համտուկ Գազվինեայ ընդ 39 50՝ Հ. լայն եւ 73՝ 32՝ երկայն»:

246. Տե՛ս Ծանօթութիւն 175:

247. Հմմտ. ԿԻՐ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, էջ 202-203:

248. ԱՌԳ, էջ 202-203:

նորա՝ ած ջուր յԵրասխայ եւ ջրանցքն յանուն տոհմի ցեղին Թիմուրայ կոչեցաւ Նախար-ի-Պէրլաս (գետ Պերլասայ), բայց յետոյ, ոչ գիտեմ երբ, վերստին աւերեալ՝ անշքացաւ եւ ի գեօղ փոխեցաւ: Իսկ այժմ եւ ոչ անուն նորա նշանակի յաշխարհացոյցս, եւ ոչ ոք զրոյց առնէ զնմանէ:

ԶԲեղամէջս յիշէ վաղագոյն եւ Մխիթար Գոշ, եւ ասէ վասն Ղա-զարայ վեցերորդ կաթողիկոսի Աղուանից. «Սա շինեաց զՂազարապատ գտեալ ի Բեղամէջս եւ զոր եկեղեցին Պանտալէովնի, եւ շինէ ահաւոր տեսեամբ»²⁴⁹: Բեղամէջ՝ որիչ տեղի եւ գաւառ իսկ ցուցանի ի բա-նիցս, թէեւ մերձաւոր Բեղապատն բերդի՝ զոր ի վերդ նշանակեցաք առ Երասխաւ: Թերեւս վասն սորին ասիցէ Մխիթար Գոշ Բիլապատ Բաղաբ՝ ի հայրենի գաւառի Ռովադեայ շահապին Գանձակայ²⁵⁰, յոր եւ մեկնեցաւ նա յառնուլ Եւտկուզայ զշահաստանն զայն:

88. Յաւարտ տեղագրի աշխարհիս Ուտիոյ՝ ի մէջ ածցուք եւ զյիշեալս ինչ ի պատմէին Աղուանից զանուանս տեղեաց՝ զորոց զգաւառսն եւ զգիրս ոչ կարացաք հաւաստել: Եւ են Հաշէ, որ գրի ի կանոնագիրս Հրոշ կամ Հորոշ, որոյ եպիսկոպոսք յիշին Յունան՝ առ Վաչագանաւ, Շմաւոն՝ առ Շղիայիւ: Ագրեդ գաւառ եւ աւան, յոր բնակեցան Քա-րոյեան տոհմն արքայազարմն՝ հրամանաւ Վաչագանայ, առ որով յիշի Աբաիկ երէց Ագրեդու: Ի նմին ժամանակի եւ Ուրբաթայր երէց Մա-նուշէից. գոյ Մամուշ գիւղ անդր քան զխառնուրդ Կրի եւ Երասխայ, առ գետեզերքն, այլ հեռագոյն Թուի վայրն:

Պօղոս Երէց Գայեգուճոյ, Աբրահամ Կադրեթոյ երէց (եթէ չիցէ Կադսեդն). Աղածոբ, որոյ վանական յիշի ի ժողովի Նղիայի կաթո-ղիկոսի: Բազախատ կամ Բախաղատ, որոյ եպիսկոպոս Մովսէս յիշի՝ առ Աբասաւ՝ ի Զ դարու: Ի տոհմս ազգաշաղախ խնամաւորելոց իշ-խանաց Աղուանից՝ յառաջին կէս է դարու յիշին Կողքատայ տունն թազաւորացն, Վարժմու սպասատունն, որ յԱրածկանի նստէր եւ ի Տուեքակու տունն: Դղմանց հողք, ուր Շերոյեան տոհմն բնակէր յար-քայատուր հողս, որ եւ Դղմանց տեարք կոչէին եւ յիշին ի ժողովին Նղիայի կաթողիկոսի:

(Մար. 7)

Հ. ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ

249. Հմմտ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ (ԿՂԿՏ.), էջ 350:

250. Հմմտ. ամդ, էջ 355: